

XVI bob. Oilaning konstitutsiyaviy asoslari

1-§. Oila jamiyatning asosiy bo'g'ini

Oila jamiyatning quyi asosiy bo'g'inidir. U insonning hayotga kelishi, tarbiyalanishidagi asosiy makon. Oila bir necha kishilarni birgalikda yashash joyi. Oila to'liq bo'lishi uchun ota-ona va farzandlar bo'lishi shart. Ularning birortasiz ham oila bo'lishi mumkin. Lekin bunday oilada yetishmovchilik bo'ladi. Har bir oila ma'lum xonadonga mos bo'ladi.

Oila qurishdan asosiy maqsad turli jins vakillarining birgalikda hayot kechirishi va farzand ko'rish hisoblanadi.

Oila o'z ichki munosabatlariga asoslanadi. Oilaning ichki munosabatlari qonun hujjatlariga, milliy va axloqiy qadriyatlarga asoslanadi. Oilaviy munosabatlar tabiiy, iqtisodiy, ma'naviy ehtiyojni qondirish zarurati yuzasidan vujudga keladi.

Har qanday jamiyatning mustahkamligi, rivoji oilaga bog'liq. Chunki, jamiyatda bo'ladigan ijtimoiy munosabatlarining dastlabki elementi oilada vujudga keladi va shakllanadi. Oiladagi kattalarning bir-biri, boshqalar bilan atrof-muhit, mulkka bo'lgan munosabati yoshlarning shu masalalarga munosabatini shakllanishi uchun o'rnak bo'ladi. Oiladagi tarbiyaning boshqa tarbiyalardan farqi, afzalligi tarbiya u yerda faqat o'rgatish, o'qitish, ta'kidlash bilangina emas, barcha narsalarda katta yoshdagilarni kichik yoshlar uchun o'rnak ko'rsatishi orqali olib boriladi.

Nima mumkin va nima mumkin emasligi, mehnatga, mulkka munosabat, ovqatlanish, dam olish, kattalarga muomala, hurmat, kichiklarga g'amxo'rlik qilishning dastlabki sabog'i oilada olinadi. Bola boshqa muassasalarga tarbiya, bilim olish uchun berilgunga qadar hayot alifbosi haqida ma'lumotni oiladan oladi.

Oiladagi tarbiya kishilarning axloqiga, xulqiga o'chmas qoidalarni singdiradi. Inson tarbiyasida hech qanday boshqa tuzilmalar oilaning o'rnini bosa olmaydi. Chunki, u yerdagi tarbiyaga sut, qon singari muqaddas ashyolar ta'sir qiladi.

Shularning barchasi e'tiborga olinib, bizning xalqimizga xos oiladagi ijobiy jihatlarni mustahkamlash va rivojlantirishni ta'minlash uchun Konstitutsiyamizda oila uchun maxsus XIX bob ajratildi. Bunday holatni – oilani maxsus bobda ko'rsatishni boshqa mamlakatlar Konstitutsiyalarida uchratmaymiz. U yerlarda oilaga ham davlat va jamiyatning munosabati o'zgacha. Bizda oila jamiyatning ajralmas qismi va mavjud bo'lishi shart masala deb qaraladi va albatta, unda ikki jinshning, erkak va ayolning birlashuvi bo'lishi, bu birlashuv orqali dunyoga yangi insonlar kelishi nazarda tutiladi.

Ana shulardan kelib chiqib, Konstitutsiyaning 63-moddasida "Oila jamiyatning asosiy bo'g'inidir...", – degan qoida o'z aksini topgan. Konstitutsiyada oilani jamiyatning bo'g'ini sifatida e'tirof etilishi oilasiz jamiyat kemptik bo'lishini, rivojlanish xavf ostida qolishini ko'rsatadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti 2011-yil dekabr oyida Konstitutsiya kuniga bag'ishlangan yig'ilishdagi ma'ruzasida 2012-yilni "Mustahkam oila yili" deb e'lon qilar ekan, oila haqida shunday so'zlarni aytdi: "Ongli yashaydigan har bir odam yaxshi anglaydiki, bu yorug' olamda hayot bor ekan, hayot abadiyligi, bebaho ne'mat bo'lmish farzand bor. Farzand bor ekan, odamzot hamisha kelajagini o'ylab, ezgu orzu va intilishlar bilan yashaydi. Yangi yilga mana shunday nom berishimiz azal-azaldan xalqimiz uchun muqaddas bo'lmish, oilani hayotimiz tayanchi va suyanchi, jamiyatimizning hal qiluvchi asosiy bo'g'ini deb qabul qilishimiz zahirida, hech shubhasiz, juda katta ma'no-mohiyat mujassam. Chunki, oila sog'lom ekan – jamiyat mustahkam, jamiyat mustahkam ekan – mamlakat barqaror"¹.

2-§. Oilaning jamiyat va davlat himoyasida bo'lishi

Jamiyatning yashash, rivojlanish shartlaridan biri uning bo'g'ini, aniqrog'i asosiy bo'g'ini – oila jamiyat va davlat tomonidan doimiy va samarali muhofazaga olinsagina, tegishli

¹ "Xalq so'zi", 2011-yil 8-dekabr.

maqsadga erishish mumkin. Har bir kishi o'z hayotining uzoq vaqt davom etishi uchun sog'lig'ini qanday muhofaza qilish ustida qayg'ursa, bu ish uchun mablag'larini ayamasa, insonparvar, oqil, uzoqni ko'zlovchi jamiyat ham o'zining hayotini cho'zishi, rivojlanishi uchun oilaga xuddi shunday munosabatda bo'ladi va oilani muhofaza qiladi. Konstitutsiyaning 63-moddasida oila jamiyatning asosiy bo'g'ini sifatida ko'rsatilishi bilan birga oila haqidagi qoida davom ettirilib, oila jamiyat va davlat muhofazasida bo'lish huquqiga egaligi belgilangan. Ya'ni, oila bir tomondan jamiyat tomonidan, ikkinchi tomondan davlat tomonidan muhofaza qilinadi. Konstitutsiya qoidasi jamiyat va davlatga oilani himoya qilish majburiyatini yuklaydi.

Jamiyat oilalardan iborat ekan, o'z-o'zidan ma'lumki, jamiyat mustahkamligi oilaning mustahkamligiga bog'liq va oilaning mustahkam bo'lishidan jamiyat manfaatdor. Shuning uchun oilani har tomonlama qo'llab-quvvatlash va himoya qilishni jamiyat o'z zimmasiga oladi.

Jamiyat oilalarni qo'llab-quvvatlashda, ularni muhofaza qilishda katta imkoniyatlarga ega davlat xizmatidan foydalanadi.

Oilani qo'llab-quvvatlash, muhofaza qilish davlatning konstitutsiyaviy burchidir. Davlatning oilaga g'amxo'rligi qonun asosiga qurilgan bo'lib, avvalo u Oila kodeksida belgilangan.

Bundan tashqari, oilani qo'llab-quvvatlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va hukumati ko'plab hujjatlar qabul qilgan. Oilani muhofaza qilish va qo'llab-quvvatlashda ularni moddiy tomondan qo'llash, ularga moddiy yordam berish chora-tadbirlarining ko'rilishi muhimdir.

Davlatimiz boquvchisini yo'qotgan, ko'p bolali oilalarga moddiy yordam berishni o'z vazifasi hisoblaydi va buning amaliy choralari ko'radi. Bunday oilalarga, farzand ko'rish va tarbiyalash uchun onalarga beriladigan mablag'lar yildan-yilga ko'payib boriishi buning misolidir. Oilalarga turar-joy qurish uchun yer uchastkalarining ajratilishi, qo'shimcha manba bo'lishi uchun tomorqalar bilan ta'minlanishi doimiy tadbirlar qatoriga kiritilgan.

1998-yilning "Oila yili" deb e'lon qilinishi har bir oilani davlat tomonidan himoya qilish choralari kuchaytirib, oilalarning mus-

tahkamlanishida katta samara berdi. “Oila yili” munosabati bilan belgilangan tadbirlar natijasida davlat oilalarga juda katta moddiy yordam ko'rsatdi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida oilalarga, ayniqsa, serfarzand, kam ta'minlangan oilalarga davlat tarafidan ko'rsatilgan yordam tufayli oilalar qattiq zarbalarga uchramadi va turmushda o'z vazifasini bajarishdan chetlanmadi.

2012-yil Prezidentimiz tomonidan “Mustahkam oila yili” deb e'lon qilindi. Shu munosabat bilan oilani davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash yanada kengaydi. Oilani himoya qilish mexanizmi kuchaydi¹.

“Mustahkam oila yili” munosabati bilan davlat idoralari, no-davlat tashkilotlari, hayriya jamg'armalari birgalikda ishlab chiqqan dasturda oilani davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashni kuchaytirish ko'zda tutildi.

Shuningdek, oila institutini rivojlantirish va takomillashtirish bo'yicha yangidan qabul qilinadigan qonunlar va boshqa huquqiy hujjatlar bugungi va ertangi kun talablariga javob berishi, amaldagi qonun hujjatlariga kiritiladigan o'zgartirish va qo'shimchalar esa, oila maqomini kuchaytirishi, uning jamiyatdagi o'rnini anglashga yordam berishi, oilani davlat tomonidan, boshqa fuqarolik jamiyati institutlari tomonidan qo'llab-quvvatlashni kuchaytirish ko'zlangan asosiy maqsadlardandir.

3-§. Nikoh tuzish asoslari

Mamlakatimizda oila tuzish asosi nikoh hisoblanadi. Nikoh oila tuzishning qonuniy sharti bo'lib, u Konstitutsiyada belgilangan. Konstitutsiyaning 63-moddasida “Nikoh tomonlarning ixtiyoriy roziligi va teng huquqliligiga asoslanadi”, – degan qoida o'z ifodasini topgan.

Oilaning asosi nikoh bo'lsa, nikoh birinchidan, tomonlarning mutlaq roziligi bilan, ikkinchidan, teng huquqliligi asosida tuziladi. Shundan xulosa qilib aytilsa, nikoh tuzish asoslari tomonlarning roziligi (ixtiyoriylik) va tomonlarning – er va xotinning teng huquqligidir. Nikohlanuvchilarning roziligi haqiqiy bo'lishi, biror

¹ Bu haqda qarang. “Xalq so'zi”, 2011-yil 8-dekabr.

tomonning roziligi har qanday tazyiq, qo'rqitish, kuch ishlatish orqali olinmasligi kerak.

O'zbekistonda nikoh munosabatlari maxsus qonun bilan tartibga solinib, unda ham nikoh tuzishning ba'zi asoslari belgilangan. Unga asosan, nikoh tuzishga kelgan shaxslar, albatta, qarama-qarshi jins vakillari (erkak va ayol) bo'lishi kerak. Nikoh tuzish uchun ma'lum yoshga yetgan bo'lishi (erkaklar 18 yosh, ayollar 17 yosh) talab etiladi.

Bundan tashqari, nikoh tuzish uchun nikohlanuvchilar sog'lom bo'lishi talab etiladi. Sababi, nikoh natijasida qurilgan oilalar albatta farzand ko'rishni maqsad qilib qo'yadi. Dunyoga sog'lom farzand kelishi uchun ota va ona sog'lom bo'lishi kerak.

Shu masalani hal qilish uchun O'zbekiston hukumati "Nikohlanuvchi shaxslarni tibbiy ko'rikdan o'tkazish to'g'risida Nizom"ni tasdiqlagan. Ko'rikdan o'tkazish nikohlanuvchining sog'lig'ini aniqlash bilan birga ularning ruhiy kasalliklar va OITS kasalliklari bilan og'rimaganligini aniqlashdan iboratdir. Chunki, bu kasalliklar nikohlanuvchilarning biridan-biriga, farzandlariga o'tishi mumkin va og'ir oqibatlarga olib keladi. Tibbiy ko'rikdan o'tish tartibi buzilib nikoh tuzilsa, unda bunday nikoh bekor qilinishi mumkin.

Oilada sog'lom avlod vujudga kelishini ta'minlash maqsadida qonunga asosan yaqin qarindoshlarning nikoh tuzushi taqiqlanadi. Bunday holda ham meditsina nuqtai nazaridan nosog'lom farzandlar dunyoga kelishi mumkin.

Nikoh tuzishda nikohlanuvchilarning huquqi tengligi asosida oilada bir er va bir xotin bo'lishi mumkinligi belgilab qo'yilgan. Qonunlarimiz ko'p xotinlikka yo'l qo'ymaydi. Bu masala bir kishini faqat bir kishi bilan nikohda bo'lishi mumkinligini, avvalgi nikoh bekor qilinmasdan boshqa nikoh tuzish mumkin emasligini bildiradi.

O'zbekistonda tegishli davlat organlari tomonidan ro'yxatga olingan nikohgina qonuniy sanaladi va e'tirof etiladi. Bunday organ Adliya vazirligi tizimidagi fuqarolik holatlari dalolatnomalarini yozish organlaridir (FHDYo).

Bu organlar tomonidan qonuniy asoslarda berilgan hujjat nikohni isbotlovchi hujjat tariqasida e'tirof etiladi.

O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi 230-moddasida "Fuqarolik holati aktlari to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzish" uchun ma'muriy javobgarlik belgilangan.

Oila qurishda erkak va ayol tengligi ularni familiya tanlashida ham ko'rinadi. Er-xotinning ixtiyoriy roziligi bilan bir xil familiya tanlanishi yoki har kim o'zining familiyasida qolishi mumkin. Keyingi barcha munosabatlarda ham er-xotin bir xilda huquqlardan foydalanadi.

4-§. Ota-onaning farzandlar oldidagi majburiyati

Ota-onaning farzandlar oldidagi burchining konstitutsiyaviy darajada mustahkamlanishi yosh avlodga bo'lgan e'tiborni ko'rsatadi. Ota-ona farzand ko'rgach uni voyaga yetkazishi, tarbiyalashi shart. Tarbiyasiz, yetarli ta'minotsiz farzand jamiyatda o'z o'rnini topishi u yoqda tursin, jamiyat uchun xavfli shaxsga aylanadi.

Konstitutsiyaning 64-moddasida: "Ota-onalar o'z farzandlarini voyaga yetgunlariga qadar boqish va tarbiyalashga majburdirlar", – deb belgilangan. Bundan kelib chiqadiki, majburiyat ikki narsani hal qilishga qaratilgan, birinchisi, farzandlarni boqish, ikkinchisi, tarbiyalash.

Farzandni boqish deganda uni voyaga yetguncha barcha moddiy ehtiyojlarini qondirish, yashashi uchun eng zarur imkoniyatlarni yaratish tushuniladi. Bu – ovqatlantirish, kiyintirish, bolalarni yashashi uchun zarur jihozlar bilan ta'minlash, o'qitish, o'qish va bilim olish uchun zarur o'quv qurollari va jihozlar bilan ta'minlashdir.

Bunda har bir ota-ona o'z moddiy imkoniyatlaridan kelib chiqib, tegishli sharoitlarni yaratadi.

Ota-onaning muhim va mashaqqatli majburiyati bolani tarbiyalashdir. Maktabgacha bola to'la ota-ona ixtiyorida bo'ladi. Ayrim bolalar maktabgacha tarbiya muassasalarida bo'lishi ham mumkin. Bola maktabgacha ota-ona ixtiyorida bo'lganda, bolaning tarbiyasiga faqat ota-ona javobgar. Shu davrdan boshlab bolada atrofda va oiladagi hodisa, voqealarga munosabat shakllana

boshlaydi. Shu-ning uchun bola ongida faqat ijobiy qarashlar shakllanishi uchun ota-ona katta ishlar olib borishi, barcha yaxshi ishlar, odatlar, xislatlar, voqealar haqida bolaga tushunchalar berishi, televizorlardagi bolalar uchun ko'rsatuvlarga ularni jalb qilishi, juda ham muhim. Bola tarbiyasida ularni tabiatga, o'simlik va hayvonlarga yaxshi munosabatda bo'lish ruhida tarbiyalash alohida rol o'ynaydi. Tarbiya natijasida o'simlik va hayvonot dunyosiga do'stlik ruhini vujudga keltirish zarur. Bola tarbiyasi natijasida ularning bir-biriga, kattalarga hurmati, mahalla, vatanga hurmatining boshlang'ich asoslari vujudga keladi.

Bola tarbiyasida eng muhimi nafaqat tushuntirish, o'rgatish, balki, shaxsiy o'rnak ko'rsatishdir. Bola uchun ota-onaning yurish-turishidan o'rnak olish, ularga taqlid hissi juda kuchli. Ana shu narsadan to'g'ri foydalanish zarur.

Bolani boqish va voyaga yetkazish majburiyatida bolalarni o'qitish, o'qish uchun zarur sharoitlarni yaratish, bolaning qobiliyatiga qarab bilim berishni amalga oshirish, o'quv dargohidagi ishlarini kuzatib turish muhim hisoblanadi.

Oila buzilib, ota-ona ajrashgan holda ham ota-ona majburiyati bekor bo'lmaydi. Bola kim bilan qolishidan qat'i nazar ikkala tomon ham bola uchun g'amxo'rlik qilishi shart. Bu ixtiyoriylik asosida bo'lmasa, majburiy tarzda aliment undirish bilan amalga oshiriladi.

Bola voyaga yetguniga qadar barcha ehtiyojlarini imkoniyat darajasida qondirgan ota-onalar majburiyatni ado etgan hisoblanadi. Otalik, onalik majburiyatlarini bajarmaganlar qonun asosida ota-onalik huqiqidan mahrum qilinadi.

Keyingi paytlarda mamlakatimizga turli diniy oqimlarning kirib kelishi va ularning xurujlari, narkomaniya kasofatining paydo bo'lishi bulardan farzandlarimizni saqlash choralari kengroq ko'rishni taqozo etmoqda. Bu esa, yana tarbiyaga e'tiborni kuchaytirish, barcha kuchni unga sarflashni, bu ishda maktab, mahalla hamkorligini o'rnatish zaruriyatini keltirib chiqaradi.

5-§. Ota-onasizlarga davlat g'amxo'rligi

Davlat ota-onalarga farzandlarini voyaga yetguncha boqish, tarbiyalash majburiyatini yuklash bilan birga, ota-onasiz bolalarni boqishni, tarbiya qilishni, o'qitishni o'z zimmasiga oladi. Bu Konstitutsiyadagi: "Davlat va jamiyat yetim bolalarni va ota-onalari-ning vasiyligidan mahrum bo'lgan bolalarni boqish, tarbiyalash va o'qitishni ta'minlaydi, bolalarga bag'ishlangan xayriya faoliyatlarini rag'batlantiradi", – degan qoida asosida amalga oshiriladi (64-modda).

Voyaga yetgunga qadar davlat va jamiyat qaramog'ida bo'ladigan, ularning yordamiga muhtoj bolalar deganda, yetim bolalarni (ota-onasi vafot etgan bolalarni), ota-onaning vasiyligidan mahrum bo'lgan (ota-onalari tashlab ketgan yoki ota-onalik huquqidan tegishli tartibda mahrum qilinganlar) bolalarni e'tiborga olamiz. Bunday yordamga muhtoj bolalarni davlat turli tadbirlar belgilab, muntazam ravishda ular hayotda o'z o'rinlarini topishi uchun zarur sharoit yaratib beradi.

Bola ota-onasiz bo'lsa, "Mehribonlik" uylariga, maxsus muassasalarga joylashtiriladi. Turli sabablarga ko'ra bolalarning ota-onasidan tarbiya olish imkoniyati bo'lmasa, bola oilalarga farzandlikka beriladi yoki unga voyaga yetguncha vasiylik hamda homiylik belgilanadi.

Mamlakatimizda ko'plab "Mehribonlik" uylari mavjud bo'lib, ularda yetim bolalar voyaga yetgunlariga qadar davlat tomonidan yaratilgan imkoniyatlardan foydalanib, kelajak hayotga tayyorgarlik ko'rishadi.

Hozirgi kunda ko'plab oilalar yetim bolalarni asrab olib, ularning tarbiyasi bilan shug'ullanmoqda.

Bunday tajriba, ya'ni ota-onasiz yetim bolalarni oilasiga olib farzandlaridek tarbiyalash, topganini baravar baham ko'rish xalqimiz ma'naviyatiga xos bo'lib, urf-odatga aylangan.

Ikkinchi jahon urushi davrida urush natijasida ota-onasidan ajragan ko'plab bolalar O'zbekistonda o'z oilalarini topgan. Ayniqsa, oddiy temirchi Sh. Shomahmudov 14 ta yetim bolani tarbiyalab, jahon ahlining tahsiniga sazovor bo'lgan.

Shu davrdagi yetim bolalarni boquvchi oilalarga davlat e'tibori bilan hozirgi kundagi yetim bolalarni tarbiyalovchi oilalarga davlat e'tibori butunlay boshqacha. Hozir yetim bolalarni boquvchi oilalar davlat va jamiyat tomonidan doimiy ko'mak olib turadi.

Mamlakatimiz aholisi soniga nisbatan boshqa mamlakatlarga qaraganda "Mehrribonlik" uylari kamligi, bizda ota-onasizlar ko'plab oilalarda tarbiya olishi bilan xarakterlanadi.

Ota-onasiz, yetim bolalarga jamiyat va davlat g'amxo'rligini amalga oshirishda turli jamg'armalar ham katta rol o'ynaydi. Bunday jamg'armalar O'zbekistonda yetarlicha. Bular jumlasiga: "Sen yolg'iz emassan", "Mehr-shavqat va salomatlik", "Sog'lom avlod uchun" jamg'armalari kiradi. Davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanuvchi bu tashkilotlar jamiyat nomidan yetim-yesirlarni boqish, tarbiyalash, o'qitish ishlariga katta yordam bermoqda.

Konstitutsiyaga asosan, dunyoga kelgan farzand ota-onasining nasl-nasabidan va fuqarolik holatidan qat'i nazar qonun oldida tengdirlar.

"Onalik va bolalik davlat tomonidan muhofaza qilinadi", degan Konstitutsiyaning 65-moddasi qoidalari, farzandlarga teng huquqlilik va teng imkoniyat bo'lishini nazarda tutadi hamda har qanday holda onalik va bolalikning davlat tomonidan himoyaga olinishini ko'rsatuvchi yana bir muhim huquqiy asosdir.

Ota-onasizlar jamiyat va davlatning ko'magi ostida hayotda o'z o'rnini topmoqda. Davlat yetim-yesirlarga faqat umumiy ta'lim olishda imtiyoz va imkoniyatlar yaratibgina qolmasdan, ularni ta'limning boshqa bosqichlarida qo'llab-quvvatlamoqda. O'quv yurtlariga o'quvchi qabul qilishda ota-onasizlarga tegishli hujjatlar asosida imtiyozlar berilgan. Ana shu imtiyozdan foydalanib ko'plab ota-onasizlar o'zlari uchun zarur kasblarga ega bo'lmoqda. Ular o'quv muassasalari tomonidan iqtisodiy jihatdan qo'llab-quvvatlanmoqda.

2006-yilning "Homiylar va shifokorlar yili" deb e'lon qilinishi, u bo'yicha qabul qilingan hujjatlar va belgilangan tadbirlar ota-onasiz bolalarni boqish, tarbiyalash, o'qitish uchun katta imkoniyatlar yaratishni nazarda tutgan edi. Bu ham davlat va jamiyatning o'z vazifasiga jiddiy qarashini ko'rsatmoqda.

Bozor munosabati natijasida mamlakatimizda mulkdorlar ko'payib bormoqda, ular ham o'z mablag'larining ma'lum qismini ixtiyoriy ravishda ota-onasiz bolalarning tarbiyasiga sarflamoqda.

6-§. Voyaga yetgan, mehnatga layoqatli farzandlarning ota-ona oldidagi majburiyati

Voyaga yetgan farzandlarning ota-ona oldida ko'plab majburiyatlari bo'lib, bu majburiyatlar ota-onaga g'amxo'rlik qilishni nazarda tutadi. Bu burch nafaqat Konstitutsiyaviy burch, u xalqimiz qon-qoniga singgan, axloqiy qoidalarga mos urf-odatimiz hamdir.

Azaldan ota-onaga g'amxo'rlik qilingan, ularni ranjitgan farzandlar qoralangan, qarg'ishga qolgan, ulardan hamma yuz o'girib, yakkalab qo'yan. Ana shu axloqiy qoida Konstitutsiyada qoida sifatida mustahkamlangach, endi noqobil farzandlarni nafaqat qoralash, qarg'ash, yakkalab qo'yish emas, qonun yo'li bilan jazolash imkoni tug'ildi.

Konstitutsiyaning 66-moddasida: "Voyaga yetgan, mehnatga layoqatli farzandlar o'z ota-onalari g'amxo'rlik qilishga majburdir", – degan qoida belgilandi.

Voyaga yetgan, mehnatga layoqatli farzandlar o'z ota-onalariga ular birgalikda yashaydimi, alohida yashaydimi (qayerda yashashidan qat'i nazar) bundan qat'i nazar, g'amxo'rlik qilishga majbur.

Farzandning ota-onaga g'amxo'rligi nimalardan iborat? Eng avvalo ota-onaning normal yashashi uchun to'liq imkoniyat yaratish. Bu turar-joy bilan, oziq-ovqat (yegulik), kiyim-bosh bilan ta'minlash. Ota-onalarning sog'lig'i haqida g'amxo'rlik qilish, ularni tibbiy xizmatga muhtojligida tibbiy xizmatdan foydalanishini ta'minlash.

Iqtisodiy tomondan g'amxo'rlikning o'zigina ota-ona ehtiyojini qondirmaydi, unga qo'shimcha ravishda ma'naviy jihatdan ham ota-ona qo'llab-quvvatlanishi kerak.

Farzandlar ota-ona ehtiyojini ixtiyoriy ravishda qondirmasa, unda ularga majburlov choralari qo'llaniladi. Moddiy majburlov choralari bu farzandlardan ota-ona hisobiga majburiy to'lov (aliment) undirishdir.

Mehnatga layoqatli, iqtisodiy imkoniyatlari yetarli, turar-joy masalasida qiyinchiligi yo'q farzandlarning ota-onalarini qariyalar

uyiga joylashtirishi xalqimizda eng yomon uyat ish, oriyatsizlik deb, qoralanadi.

Afsuski, xalqimiz ma'naviyatiga xos bo'lmagan shunday holatlar ahyon-ahyonda bizda ham uchrab turadi. Shuning uchun yoshlarga ta'lim-tarbiya berishda, farzandlarning ota-ona oldidagi burchini faqat huquqiy jihatiga emas, uning ma'naviy va axloqiy jihatiga ham e'tibor berilib, xalqimizning uzoq yillar davomida to'plagan eng yaxshi hislatlariga tayanish zarur. Farzandlarning ota-ona oldida majburiyatining bajarimasliklariga faqat yuridik javobgarlik bilan ta'sir qilmay, bu inson xususiyatiga xos bo'lmagan holat, eng tuban insonlar shunday qilishi mumkinligini, ota-onasini xoru-zor qilgan insonlar ikki dunyoda ham yuzi qora bo'lishi va eng muhimi hayvondan farqi bo'lmasligi o'quvchilarga yetkazilishi kerak.

Oila munosabatlarining konstitutsiyaviy asosda hal qilinishi, Konstitutsiyada unga alohida bob ajratilishi, bizda oilaga bo'lgan jiddiy munosabatning isbotidir. Oilani mustahkamlash bu jamiyatni mustahkamlash va rivojlantirish ekanligi davlatning oilaga bo'lgan munosabatini belgilovchi asosiy holatdir. Inson o'z salomatligini saqlashga harakat qilganidek, jamiyat ham oilani mustahkamlashga harakat qiladi, chunki jamiyat sog'lig'i oila sog'lomligiga bog'liq. Oilalar sog'lom bo'lsa, jamiyat ham sog'lom bo'ladi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollari:

- 1. Oila nima?*
- 2. Nima uchun oila jamiyatning asosiy bo'g'ini?*
- 3. Oila davlat va jamiyatning qanday himoyasida bo'ladi?*
- 4. Mamlakatimizda oilaga bag'ishlangan qanday yillarni bilasiz?*
- 5. Nikoh nima?*
- 6. Nikoh tuzish asoslari qanday?*
- 7. Ota-onaning farzandlar oldidagi majburiyati nimalardan iborat?*
- 8. Ota-onasizlarga davlat qanday g'amxo'rlik qiladi?*
- 9. Farzandlarning ota-onalar oldidagi majburiyati nimalardan iborat?*

XVII bob. Ommaviy axborot vositalari

1-§. Jamiyat hayotida ommaviy axborot vositalarining o'rne

Konstitutsiyada ommaviy axborot vositalari uchun alohida bir bobning ajratilishi ularning jamiyat hayotidagi o'rne yuqori ekanligidan dalolat beradi.

Ommaviy axborot vositalari jamiyatdagi eng kuchli, jamiyat taraqqiyotining qanday bo'lishini belgilovchi vositalardandir.

Ommaviy axborot vositalari orqali inson ongiga ta'sir qilinadi. U orqali konstitutsiyada belgilangan turli fikrlilik, fuqarolarning asosiy huquqlari va erkinliklari hisoblangan so'z erkinligi, erkin fikr bildirish ro'yobga chiqadi.

“Mamlakatdagi ijtimoiy-siyosiy barqarorlik jamoatchilik fikri-ning holatiga yetarli darajada bog'liq bo'lib, uni shakllantirishda ... – ommaviy axborot vositalariga muhim o'rin beriladi”,¹ – deb ta'kidlagan edi, Prezidentimiz.

Ommaviy axborot vositalari vazifalarini ko'radigan bo'lsak, ular:

- aholida tegishli fikrlarni shakllantiradi;
- bo'layotgan voqealar to'g'risida ma'lumot berib boradi;
- ko'p fikrlilik, so'z, fikr erkinligini ta'minlaydi;
- turli idoralar, siyosiy institutlar manfaatini ifodalaydi;
- fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qiladi;
- demokratik jarayonlarning chuqurlashuviga hissa qo'shadi.

“O'zbekistonda demokratik yangilanishlar jarayonini chuqurlashtirish va fuqarolarning erkinliklarini ta'minlashning g'oyat muhim sharti – bu ommaviy axborot vositalarini rivojlantirish uchun demokratik andozalarni joriy etish bo'yicha aniq va izchil choralarni amalga oshirishdir”².

Ommaviy axborot vositalari jamiyat bilan birga rivojlanadi. U davlat tomonidan qo'llab-quvvatlangan, yetarli huquqiy asoslar bilan ta'minlangandagina o'z vazifasini to'la bajarishi mumkin. Shuning

¹ Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – T.: O'zbekiston, 1997. – 176-bet

² Karimov I.A. O'zbekiston demokratik taraqqiyotning yangi bosqichida. – T.: O'zbekiston, 2005. – 25-bet

uchun, ommaviy axborot vositalari, ularning faoliyati mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlardan chetda emas. Ularning faoliyati doimiy takomillashuvga muhtoj. 90-yillarning oxirida ommaviy axborot vositalari faoliyatini isloh qilish zarurati tug'ildi.

“Bugungi kunda O‘zbekistonning ommaviy axborot vositalari faoliyatini tubdan isloh qilish zarurligi borgan sari ayon bo‘lmoqda. Chunki, hozirgi o‘zgarishlar, mamlakat siyosiy, iqtisodiy hayotini demokratiyalash sur‘atlari qarshisida ommaviy axborot vositalarining faoliyati talabga javob bermayapti”¹.

Keyingi yillarda ommaviy axborot vositalarining rolini oshirish, faoliyatini takomillashtirish uchun ko‘pgina ishlar qilindi.

Ommaviy axborot vositalarining jamiyatdagi o‘rnini yuksaltirish, matbuot, televideniye, radio faoliyatini yanada liberallashtirish, ularning mustaqilligi va erkinligini amalda ta‘minlash masalalari hayotimizni isloh qilish va yangilash borasida oldimizga qo‘ygan besh ustuvor vazifa va yo‘nalishlardan biri etib belgilanishi, ommaviy axborot vositalarining jamiyat hayotida munosib o‘rin egallashini ta‘minladi.

Ommaviy axborot vositalari mamlakatda olib borilayotgan islohotlarni, liberallashtirish siyosatini targ‘ib qilish, ularning mohiyatini aholiga yetkazish bilan birga, ularning faoliyatiga ham islohotlar, liberallashtirish sezilarli ta‘sir qilmoqda.

Prezident tomonidan ilgari surilgan “Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi”da III bob “Axborot sohasini isloh qilish, axborot va so‘z erkinligini ta‘minlash” deb nomlanib, shu masalaning strategik vazifalari belgilandi. Unda qayd qilinishicha: ***“Bugun biz demokratik jarayonlarni chuqurlashtirish, aholining siyosiy faolligini oshirish, fuqarolarning mamlakatimiz siyosiy va ijtimoiy hayotidagi amaliy ishtiroki haqida so‘z yuritir ekanmiz, albatta, axborot erkinligini ta‘minlamasdan, ommaviy axborot vositalarini odamlar o‘z fikri va g‘oyalarini, sodir bo‘layotgan voqealarga o‘z mu-***

¹ Karimov I.A. O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – T.: O‘zbekiston, 1997. – 176–177-betlar

nosabati va pozitsiyasini erkin ifoda etadigan minbarga aylantirmasdan turib, bu maqsadlarga erishib bo'lmashligini o'zimizga yaxshi tasavvur etamiz”¹.

Konsepsiyada hozirgi muhim vazifalar qatorida nodavlat ommaviy axborot vositalarini qo'llab-quvvatlash internet tarmog'ini hayotga keng joriy qilish belgilandi.

2-§. Ommaviy axborot vositalarining erkinligi va qonunga muvofiq ishlashi

Ommaviy axborot vositalarining erkin faoliyat yuritishi, ularga tazyiq o'tkazilmaslik, ular ishining muvaffaqiyatli bo'lishi, samara berishining garovidir.

Konstitutsiyaning 67-moddasida ommaviy axborot vositalari erkinligi va qonunga muvofiq ishlashi belgilangan. Demak, ommaviy axborot vositalari erkin ishlashi va qonunlar asosida o'z faoliyatini tashkil qilishi kerak.

Mamlakatimizda ommaviy axborot vositalari faoliyatini takomillashtirish bo'yicha olib borilgan ishlar natijasida ularning erkinligini ta'minlovchi qator huquqiy hujjatlar qabul qilindi.

Jumladan, 1996-yil 30-avgustdagi “Noshirlik faoliyati to'g'risida”, “Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida”, 1997-yil aprelda qabul qilingan “Axborot olish kafolatlari va erkinligi to'g'risida”, “Jurnalistik faoliyatning himoya qilish to'g'risida”, 1997-yil dekabrda qabul qilingan, “Ommaviy axborot vositalari to'g'risida”gi qonunlar shular jumlasidandir.

Bu qonunlar ommaviy axborot vositalari erkinligini ta'minlashga, ularning faoliyatini takomillashtirishga qaratilgandir.

Ommaviy axborot vositalarining erkinligi, eng avvalo, ularning xodimlari, aniqrog'i jurnalistlarning erkinligiga bog'liq. Jurnalist faoliyatining erkinligisiz ommaviy axborot vositalarini erkinligi bo'lishi mumkin emas. Chunki, axborot ommaviy axborot vositalarida jurnalistlar tomonidan tarqatiladi.

¹ Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi. – T.: O'zbekiston, 2010. – 28-bet.

“Jurnalistik faoliyatni himoya qilish to'g'risida”gi Qonun jurnalistlar faoliyati bilan bog'liq keng institutsional munosabatlarni tartibga solish bilan birga ularning erkinligini ta'minlovchi qoidalarini aniq belgilab qo'ygan.

Jurnalistning erkinligini ta'minlovchi qonun bo'lishining o'zi kifoya emas, u bu erkinlikdan to'g'ri va maqsadli foydalanishi uchun yetarli bilimga, malakaga ega bo'lishi kerak.

Shuning uchun mamlakatimizda jurnalistlar va ommaviy axborot vositalari xodimlarini tayyorlashga, qayta tayyorlashga alohida e'tibor berilmoqda. Ularni tayyorlash jahon tajribalariga mos ravishda yo'lga qo'yilgan.

Avvalgi jurnalistlar tayyorlash maskanlari qayta tashkil qilindi, zamonaviy jihozlar bilan jihozlantirildi. Oliy o'quv yurtlari qoshida xalqaro jurnalistlar tayyorlovchi fakultetlar, kurslar ochildi. Bu borada Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 26-fevraldagi “Jurnalist kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash tizimini takomillashtirish to'g'risida”gi Qarori, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 2-iyundagi “O'zbekiston Milliy universiteti huzurida ikki yillik maxsus Oliy jurnalistika kursini ochish to'g'risida”gi Qarori muhim rol o'ynadi¹.

Konstitutsiyada ommaviy axborot vositalarining qonun asosida ishlashi belgilangan. Ommaviy axborot vositalari faoliyatiga taalluqli ko'plab maxsus qonunlar mavjud, ularning ba'zilarini tilga olib o'tdik. Bundan tashqari, yana ko'plab qonunlar borki, ularda ommaviy axborot vositalari, jurnalistlar faoliyatiga tegishli qoidalar mavjud. Masalan, “Axborotlashtirish to'g'risida”, “Reklama to'g'risida”, “Davlat sirlarini saqlash to'g'risida”gi qonunlar va boshqa qonunlar.

Mamlakatimizning 22 yilligi davrida ommaviy axborot vositalari faoliyatiga taalluqli ko'plab yangi qonunlar qabul qilindi yoki mavjud qonunlarga o'zgartirish, qo'shimchalar kiritildi.

Prezident tomonidan 2010-yil 12-noyabrda ilgari surilgan konsepsiya ommaviy axborot vositalarining huquqiy asoslarini takomillashtirishda yangi bosqichni boshlab beradi.

¹ Bular haqida batafsil qarang: Azizxo'jaev A. va boshqalar. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga sharh. – T.: Sharq, 2008. – 259-bet.

Unda ta'kidlanishicha, birinchidan, "Davlat hokimiyati va boshqaruv organlari faoliyatining ochiqligi to'g'risida" Qonun qabul qilinishi kerak. Bu fuqarolarning axborot sohasidagi konstitutsiyaviy huquqini yanada kengroq amalga oshirish imkoniyatini beradi. Ikkinchidan, axborot kommunikatsiyalari sohasining eng muhim tarmoqlaridan biri bo'lgan teleradio tizimini rivojlantirishga qaratilgan "Teleradioeshittirishlar to'g'risida" Qonun qabul qilish taklifi kiritildi. Uchinchidan, ommaviy axborot vositalari erkinligi va mustaqilligini yanada mustahkamlash mualliflik huquqlari va intellektual mulkni ishonchli himoya qilishning huquqiy kafolatlari va mexanizmlarini kuchaytirish, axborot sohasiga bozor mexanizmlarini joriy qilish bilan bevosita bog'liqdir. Ushbu vazifani amalga oshirish uchun "Ommaviy axborot vositalari faoliyatining iqtisodiy asoslari to'g'risida", "Ommaviy axborot vositalarini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash kafolatlari to'g'risida"gi qonunlarni qabul qilish taklif etildi¹.

Ushbu Konsepsiyada belgilangan ustuvor vazifalarni amalga oshirish maqsadida zarur islohotlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, 2011-yil 30-dekabrda "Telekommunikatsiyalar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish haqida" O'zbekiston Respublikasining Qonuni qabul qilindi.

3-§. Ommaviy axborot vositalarining mas'uliyati

Konstitutsiyaning 67-moddasiga asosan, ommaviy axborot vositalari bergan axborotlarining to'g'riligi uchun belgilangan tartibda javobgardirlar.

O'zbekiston Respublikasining "Ommaviy axborot vositalari to'g'risida"gi 1997-yil 26-dekabrda Qonuni bu qoidani kengaytirib, "O'zbekiston Respublikasida ommaviy axborot vositalari erkin bo'lib, ular O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga, ushbu Qonunga va boshqa qonun hujjatlariga muvofiq faoliyat ko'rsatadi.

¹ Qarang. Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi. – T.: O'zbekiston, 2010. – 31–33-betlar.

Ommaviy axborot vositalari axborotni izlash, olish va tarqatish huquqidan foydalanadilar hamda o'zlari e'lon qilayotgan axborotning to'g'riligi va haqqoniyligi uchun qonun hujjatlarida belgilangan tarkibda javobgar bo'ladilar", — deb belgilab qo'yilgan.

Bu bilan ommaviy axborot vositalariga o'zi e'lon qilayotgan, tarqatayotgan ma'lumotlar to'g'ri ekanligiga javob berish mas'uliyati yuklangan.

Ommaviy axborot vositalari erkinligi, mustaqilligi ta'minlanishi bilan, undan to'g'ri foydalanish zarurligi, erkinlikni har qanday ko'rinishda suiiste'mol qilish mutlaqo mumkin emasligi qonunlar bilan belgilab qo'yilgan.

Ommaviy axborot vositalarida tarqalayotgan ma'lumotlarning to'g'riligi, haqqoniyligi uchun ommaviy axborot vositalari va shu ma'lumotlarni tayyorlagan jurnalistlar javob beradilar.

Ommaviy axborot vositalari hech qachon va hech qanday hollarda fuqarolarning konstitutsiyaviy huquqlari, sha'ni, qadr-qimmatiga dog' tushuruvchi, tuhmat ko'rinishidagi, shaxsiy hayotga aralashuv ruhida ma'lumotlarni bermasligi kerak, agar shunday hol ro'y bersa, buning uchun ham ommaviy axborot vositalari, ma'lumotni tayyorlagan jurnalistlar javob beradilar.

O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyaviy tuzumi (konstitutsiyaviy tartib) turli qonuniy vositalar bilan himoya qilanadi va konstitutsiyaviy tuzum asoslariga zarar yetkazadigan ma'lumotlarni ommaviy axborot vositalari orqali berilmasligi choralari ko'riladi.

Mabodo shunday hol yuz bersa, ya'ni ommaviy axborot vositalarida:

- konstitutsiyaviy tuzumning asoslariga qarshi;
- davlat suverinentiga tahdid qiluvchi;
- yaxlitlikni zo'rlik bilan o'zgartirishga da'vat qiluvchi;
- qonuniy hokimiyatni to'ntarishga chaqiruvchi, zo'rlik yo'li bilan o'zgarishga da'vat qiluvchi;
- urush va zo'rlikni, shafqatsizlikni keltirib chiqaruvchi, ularga da'vat qiluvchi;
- milliy, diniy, irqiy adovatlariga da'vat qiluvchi;
- davlat sirini yoki qonun bilan qo'riqlanadigan boshqa sirlarni oshkor qiluvchi ma'lumotlar berilsa, ommaviy axborot vositalari, jurnalistlar javobgarlikka tortiladi.

O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksida "Tuhmat" (40-modda), "Haqorat" (41-modda), "Fuqarolarga ma'naviy yoki moddiy zarar yetkazuvchi ma'lumot tarqatish" (46-modda)ni nazarda tutuvchi ma'lumotlar uchun ma'muriy javobgarlik belgilangan.

O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksida "Tuhmat" (139-modda), "Haqorat qilish" (140-modda), "Urushni targ'ib qilish" (150-modda), "Milliy, irqiy, etnik yoki diniy adovatni qo'zg'atish" (156-modda); "Konstitutsiyaviy tuzumga xavf soluvchi ma'lumotlar tarqatish" (159-modda); "Davlat sirlarini oshkor qilish" (162-modda)ni ko'zlovchi ma'lumotlar uchun jinoiy javobgarlik belgilangan.

O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi va Jinoyat kodekslarida yuqorida ko'rsatilgan ma'lumotlar mavjud ommaviy axborot vositalaridagi ma'lumotlar uchun, ommaviy axborot vositalarining va ularning xodimlari javobgarligining belgilanishi, ommaviy axborot vositalaridagi axborotlarni to'g'ri, haqqoniy bo'lishini ta'minlashga qaratilishi bilan, konstitutsiyaviy tuzumni, fuqarolarning huquq va erkinliklari hamda manfaatlari himoyasiga qaratilgan faoliyat deyish mumkin.

4-§. Ommaviy axborot vositalari faoliyatida senzura ga yo'l qo'yilmasligi

O'zbekiston Konstitutsiyasining 29-moddasida so'z va axborot erkinligi mustahkamlab qo'yilishi bilan birga, axborot olish va tarqatishda ayrim cheklashlar bo'lishi ham belgilab qo'yilgan. Unga asosan faqat konstitutsiyaviy tuzumga qarshi axborotlarni cheklash mumkin. Shuningdek, davlat siriga taalluqli cheklashlar ham bo'lishi belgilanadi.

Mamlakatimizda maxsus "Davlat sirlarini saqlash to'g'risida"gi qonun mavjud bo'lib, unda: "Davlat tomonidan qo'llaniladigan va maxsus ro'yxatlar bilan chegaralab qo'yilgan alohida ahamiyatli, mutlaqo maxfiy va maxfiy harbiy, siyosiy, iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy va o'zga ma'lumotlar O'zbekiston Respublikasining davlat sirlari hisoblanadi", – deb belgilangan. Bunday malumotlarni oshkor qilishga hech qanday jurnalist, ommaviy axborot vositalari haqli emas.

Konstitutsiyasining 67-moddasida “Senzuraga yo‘l qo‘yilmaydi”, degan qoida mavjud. Senzura ma‘lumotlarni elon qilingunga qadar o‘qish, uni tarqatish, qo‘shimchalar kiritish yoki umuman nashr qilishni cheklashdir. Ommaviy axborot vositalarida e‘lon qilinayotgan ma‘lumotlarda davlat siriga zid, konstitutsiyaviy tuzumga qarshi ma‘lumotlar bo‘lmasa, ularni o‘zgartirish, qo‘shimcha kiritish, ayrimlarini olib tashlashga yo‘l qo‘yilmaydi, degan qoida shu ma‘noni beradi.

Ommaviy axborot vositalarida senzura yo‘l qo‘yilmasligi qoidasining konstitutsiyaga kiritilishi sababi, avvalgi tuzum (sovet tuzumi)da ommaviy axborot vositalari nashriy faoliyati nihoyatda senzuralashgan, hech qanday ma‘lumot avvaldan o‘qib chiqmasdan, tegishli o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritmasdan, ayrim joylari olib tashlanmasdan nashr qilinmas edi.

Senzura ommaviy axborot vositalarining erkinligini, umuman so‘z, fikr erkinligini cheklovchi kuchli vosita edi. Konstitutsiyada ommaviy axborot vositalari faoliyatida senzura yo‘l qo‘yilmasligini belgilovchi qoidaning kiritilganligi, ommaviy axborot vositalari, umuman jamiyatda so‘z, fikrlash erkinligini ro‘yobga chi-qaruvchi, ta‘minlovchi muhim shart hisoblanadi.

Senzuraning yo‘qligi ommaviy axborot vositalari o‘rtasida sog‘lom raqobatning mavjud bo‘lishini, kuchayishini, jurnalistlarning ijodiy tashabbuskorlik faoliyati rivojlanishini ta‘minlovchi muhim vositasidir.

Ommaviy axborot vositalari faoliyatiga taalluqli barcha qonunlarda ham senzura yo‘l qo‘yilmasligi belgilab qo‘yilgan.

Shuningdek, ommaviy axborot vositalari haqidagi qonunlarda qanday masalalarda ma‘lumotlar oshkor qilinmasligi ham belgilab qo‘yilgan. Bular xavfsizlik, fuqaro manfaatlaridan kelib chiqadi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

- 1. Jamiyat hayotida OAVning roli nimalardan iborat?*
- 2. OAVning erkinligi qanday ta‘minlanadi?*
- 3. OAV faoliyati qaysi normativ-huquqiy hujjatlarga asoslanadi?*
- 4. Jurnalistlarning mas‘uliyati nimalardan iborat?*

BESHINCHI BO'LIM

O'ZBEKISTONNING MA'MURIY- HUDUDIIY VA DAVLAT TUZILISHI

XVIII bob. Davlatning ma'muriy-hududiy tuzilishi

1-§. Davlat tuzilishi shaklining umumiy tasnifi

Davlat tuzilishi bu davlat hokimiyatini mamalakat hududi bo'yicha tashkil qilish, hududlardagi davlat organlarining, markaziy davlat organlarining munosabatining belgilashning alohida shaklidir.

Bunday munosabatlar (markaz va hudud munosabati) kichik davlatlarda oson, hal qilinsa, yirik, ko'p millatli davlatlarda qiyin hal qilinadi. Davlat tuzilish shakli masalalari davlat va huquq nazariyasi fanida chuqur va har tomonlama o'rganiladi.

Davlat va huquq nazariyasiga binoan, davlat tuzilishining uch ko'rinishi mavjud bo'lib, ular unitar davlat, federativ davlat va konfederativ davlatdir.

Federativ davlat bu davlat tuzilishlarning ittifoqi, federatsiya ma'lum mustaqillikka ega subyektlarning ittifoqi hisoblanadi. Federatsiya subyektlari ba'zi mamlakatlarda mustaqil bo'lib, ayrim vakolatlarini federatsiyaga ixtiyoriy o'tkazadi va barcha subyektlar bir xil huquqiy maqomga ega bo'ladi. Bunday davlatlarda federatsiya hududi, subyektlar hududidan iborat bo'ladi, federatsiya subyektlarining konstitutsiyalari, fuqaroligi, alohida qonunchilik, ijro, sud hokimiyati organi bo'ladi. Bunday davlat tuzilishidagi mamlakatga AQSh, Hindiston, Braziliya, Rossiya kiritish mumkin.

Unitar davlat bu davlat tuzilishining oddiy ko'rinishi, uning tarkibida boshqa davlat tuzilmalari yo'q, hududiy birliklari mustaqillikka ega emas. Yagona konstitutsiya, yagona fuqarolik, Oliy qonunchilik, ijro va sud hokimiyati ham markazlashgan shaklda tuzilgan va faoliyat olib boradi. Bu mamlakatlar qatoriga Fransiya, Italiya, Yaponiya, Qozog'iston, Tojikiston, Qirg'iziston, Turkmanistonni kiritish mumkin.

O'zbekiston ham unitar mamlakatlar qatoriga kiradi. Lekin uning tuzilishida ayrim federativ davlatlarga xos xususiyatlar ham mavjud.

Masalan, O'zbekiston tarkibida davlat tuzilishiga xos bo'lgan Qoraqalpog'iston Respublikasi mavjud. Uning o'zining konstitutsiyasi, qonunlari, hududi, fuqaroligi, oliy qonunchilik, ijro va sud hokimiyati organlari mavjud.

Qoraqalpog'iston va O'zbekiston munosabati federativ munosabatlar asosida qurilmagan. Federatsiya bir necha teng huquqli subyektlar ittifoqi bo'lsa, bu yerda teng huquqli federatsiya subyektlari yo'q. O'zbekistonning Konstitutsiyasi, qonunlari Qoraqalpog'iston Respublikasi hududida bajarilishi majburiy va Qoraqalpog'iston qonunlari O'zbekiston qonunlari ustunligini to'la tan oladi.

Lekin Qoraqalpog'istonda davlat tuzilishiga xos bo'lgan uning mavqeini, O'zbekistonning boshqa tuzilmalaridan farqini ko'rsatuvchi holatlar mavjud bo'lib, bu haqda keyingi boblarda to'xtalamiz.

Davlat tuzilishining nazariy jihatdan uchunchi shakli konfederatsiya hisoblanadi. Bu tushuncha asosan bir necha suveren davlatlarning ittifoqiga nisbatan ishlatiladi. Bu ko'pincha, davlat huquqiy munosabatiga nisbatan xalqaro-huquqiy munosabat xarakterida bo'ladi. Ayrim paytlarda konfederatsiya federatsiyaga o'tishda foydalaniladigan shakl sifatida ham namoyon bo'lishi mumkin. Masalan, AQSh Konfederatsiyasi, AQSh federatsiyasiga aylangan. Hozirgi kunda Shveytsariya va Kanada konfederatsiya hisoblanadi, aslida esa, ular ham allaqachon federatsiyaga aylangan.

Federatsiya davlat tuzilishidan Sobiq Ittifoq foydalangan. Unda davlatning bu shakli milliy masalalarni hal qilish usuli deb qaralgan.

Sovet Ittifoqi tarkibiga kirgan ittifoqchi respublikalar rasman suveren respublika hisoblansada, ular mustaqil hech narsani hal qila olmagan, xalqaro munosabatlarda ishtirok eta olmagan. SSSR haddan tashqari markazlashgan ittifoq davlati bo'lgan.

2-§. O'zbekistonning ma'muriy-hududiy tuzilishi

Har qanday mamlakat, jumladan, O'zbekiston ham ma'lum geografik joyda belgilangan chegaralar doirasida joylashgan. Bu mamlakatning hududi hisoblanadi. Aniq chegaralangan hududga ega bo'lish davlatni davlat sifatida ko'rsatuvchi asosiy shartlardandir. Ma'lum hududsiz davlat bo'lishi mumkin emas. Davlat aniq bir hududda faoliyat ko'rsatadi va davlat faoliyati shu hududda amal qiladi.

Hudud – davlatga tegishli maydon. Hudud yer, suv, osmon chegaralaridan iborat bo'ladi.

Har bir mamlakatning hududi katta-kichikligiga, aholisi-ning soniga qarab, tegishli bo'lakchalarga bo'lib idora etiladi. Bu bo'lakchalar bir necha pog'onadan iborat bo'lib, ularning har biri o'z hududiga (chegarasiga) ega. Mamlakat hududi bo'lakchalarga bo'linishi, davlat boshqaruvini mukammal tashkil etish bilan bog'liq bo'lganligi uchun u juda muhim davlat-huquqiy institut bo'lib, konstitutsiyaviy darajada mustahkamlanadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining alohida to'rtinchi bo'limi va uning ikki bobi (XVI, XVII boblar) ma'muriy-hududiy va davlat tuzilishi masalalariga bag'ishlangan. Uning alohida-alohida moddalarida ma'muriy-hududiy tuzilish masalalari huquqiy tartibga solingan.

Har bir mamlakat ma'muriy-hududiy tuzilishini belgilashda butun hududni boshqarishga oson bo'lishi, markaz ta'sirining joylarda samarali bo'lishi, xalqning davlat organlariga yaqin bo'lishi, ishlab chiqarishni tashkil etishning unumli, arzon, samarali bo'lishi, sanoatni hom ashyo bilan ta'minlash darajasi, aholining urf odatlari, qadriyatlar, tarixiy tajribasini hisobga oladi va o'ziga ma'qul ma'muriy-hududiy birliklarni o'rnatadi.

Ma'muriy-hududiy tuzilish konstitutsiyaviy asosda hal qilindigan ijtimoiy munosabatlar qatoriga kiradi.

Shuning uchun, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi-ning 68-moddasida: "O'zbekiston Respublikasi viloyatlar, tumanlar, shaharlar, shaharchalar, qishloqlar, ovullar, shuningdek Qoraqalpog'iston Respublikasidan iborat", – deb belgilangan. Bu birinchidan, O'zbekiston hududi nimalardan iborat bo'lishini, ik-

kinchidan, O'zbekiston hududining, qanday ma'muriy birliklardan tashkil topganini ko'rsatadi.

Bu hududiy birliklarning huquqiy maqomi, hududiy holati, aholisining soni, moddiy ne'matlar ishlab chiqishi yoki aholi mashg'ulotiga qarab bir-biridan farq qiladi.

O'zbekiston ma'muriy-hududiy birliklarini huquqiy maqomi, darajasiga qarab uchga bo'lish mumkin.

Birinchisi, yuqori pog'ona – bunga Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri, ikkinchisiga, tuman va shaharlar, uchinchisiga, shaharlar, shaharchalar, qishloqlar va ovullar kiradi.

Tuman va shahar bir maqomdagi ma'muriy-hududiy birlik bo'lsa-da, ular ijtimoiy hayot, kishilarning asosiy mashg'ulotlari, ishlab chiqarishdagi ishtirokiga qarab bir-biridan farq qiladi. Tumanlar, asosan, qishloq xo'jaligi bilan, shaharlar sanoat ishlab chiqarishi bilan shug'ullanadi. Bundan tashqari, tumanga bo'ysunuvchi shahar va shahar tarkibidagi tumanlar ham mavjud, ularning faoliyat doirasidan maqomi belgilanadi.

3-§. Ma'muriy-hududiy birliklarni tashkil etish, tugatish tartibi

Konstitutsiyaning 69-moddasida: "Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar, Toshkent shahrining chegaralarini o'zgartirish, shuningdek viloyatlar, shaharlar, tumanlar tashkil qilish va ularni tugatish O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining roziligi bilan amalga oshiriladi", – deb belgilangan.

Viloyatlar, tumanlar, shaharlarni tashkil qilish, qo'shib yuborish, tugatish, mamlakat iqtisodi, boshqaruv samarasi, fuqarolarning davlat hokimiyati organlariga murojaat qilishning qulay-noqulayligi hisobga olinib, umummanfaatlar ko'zlangan holda amalga oshiriladi. Shuning uchun ham bu masalaning asosi Konstitutsiyada belgilangan.

Konstitutsiyaning 69-moddasida: "Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar, Toshkent shahrining, chegaralarini o'zgartirish, shuningdek, viloyatlar, shaharlar, tumanlar tashkil qilish va ularni tugatish O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining roziligi bi-

lan amalga oshiriladi”, – deb belgilangan qoidalar, birinchidan, Qoraqalpog‘iston Respublikasining, viloyatlarning, shaharlarning chegarasini o‘zgartirish masalasini, ikkinchidan, viloyatlar, shaharlar, tumanlarni tashkil qilish, uchinchidan, ularni tugatish (qo‘shib yuborish) masalalarini qanday hal qilish tartibini, asoslarini belgilagan. Har uchala holatda ham bu hududiy birliklarning chegarasini o‘zgartirish, yangidan tashkil qilish, tugatish masalasi Oliy Majlisning roziligi bilan hal qilinishi belgilangan.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 78-moddasi 10-bandiga asosan, O‘zbekiston Respublikasining ma‘muriy-hududiy tuzilishi masalalarini qonun yo‘li bilan tartibga solish, chegaralarini o‘zgartirish Oliy Majlis palatalarining birgalikdagi vakollari qatoriga kiritilgan. Ya‘ni, ma‘muriy-hududiy tuzilish va ularning chegarasini o‘zgartirish faqat qonun yo‘li bilan hal qilinadi.

2012-yil 12-oktabrda o‘tkazilgan islohotlar natijasida ushbu qonunning mazmun-mohiyati tubdan o‘zgardi. Ya‘ni, O‘zbekiston Respublikasining “Geografik obyektlarning nomlari to‘g‘risida”gi Qonuni qabul qilinishi munosabati bilan 1996-yil 30-apreldagi qonunning nomi “O‘zbekiston Respublikasida ma‘muriy-hududiy tuzilish masalalarini hal etish to‘g‘risida” deb o‘zgartirildi. Shuningdek, undagi toponomik obyektlarga nom berish va ularning nomlarini o‘zgartirish munosabatlariga oid normalar chiqarib tashlandi. Bu munosabatlar “Geografik obyektlarning nomlari to‘g‘risida”gi Qonun bilan tartibga solinishi belgilandi.

Unga asosan, viloyatlarni tuzish, tugatish Vazirlar Mahkamasi-ning taklifiga muvofiq Oliy Majlis tomonidan amalga oshiriladi.

Tumanlarni tuzish va tugatish tegishli viloyat va Toshkent shahar hokimlarining iltimosiga ko‘ra Vazirlar Mahkamasi tomonidan kiritilgan taklifga asosan Oliy Majlis tomonidan amalga oshiriladi.

Qishloqlar, ovullar tuzish va tugatish tegishli tuman hokimlarining iltimosnomasiga asosan xalq deputatlari viloyat Kengashlari tomonidan amalga oshiriladi.

Qoraqalpog‘iston Respublikasida tumanlarni tuzish va tugatish Qoraqalpog‘iston Respublikasi hukumatining taklifiga muvofiq Jo‘qorg‘i Kenges tomonidan O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining roziligi bilan amalga oshiriladi. Qishloq va ovullarni tuzish

va tugatish Qoraqalpog'istonda tuman hokimlarining iltimosnomasiga asosan Jo'qorg'i Kenges tomonidan amalga oshiriladi.

Qoraqalpog'iston Respublikasining chegarasi faqat uning roziligi bilan Jo'qorg'i Kenges qaroriga asosan Oliy Majlis tomonidan o'zgartirilishi mumkin.

Viloyatlar va tumanlarning chegarasini o'zgartirish tegishli viloyatlar va Toshkent shahri hokimlarining iltimosnomasiga asosan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining taklifiga ko'ra Oliy Majlis tomonidan amalga oshiriladi.

Qoraqalpog'iston Respublikasida tumanlarning chegarasini o'zgartirish tegishli tuman hokimlarining iltimosnomasiga asosan Qoraqalpog'iston Respublikasi hukumatining taklifiga muvofiq Jo'qorg'i Kenges tomonidan amalga oshiriladi.

Qishloqlar, ovullar chegarasini o'zgartirish, aholi punktlarini birlashtirish tegishli tuman hokimlarining iltimosnomasiga asosan xalq deputatlari viloyat Kengashlari tomonidan, Qoraqalpog'iston Respublikasida esa – Jo'qorg'i Kenges tomonidan amalga oshiriladi.

Ma'muriy-hududiy birliklarning markazlarini belgilash, ko'chirish ham qonun asosida amalga oshiriladi.

Qoraqalpog'iston Respublikasining poytaxtini belgilash va ko'chirish O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining roziligi bilan Jo'qorg'i Kenges tomonidan amalga oshiriladi.

Viloyatlarning ma'muriy markazini belgilash va ko'chirish tegishli viloyat hokimlarining iltimosnomasiga asosan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining taklifiga muvofiq Oliy Majlis tomonidan, tumanlar, qishloqlar, ovullarning ma'muriy markazlarini belgilash va ko'chirish tegishli tuman hokimlarining iltimosnomasiga asosan xalq deputatlari viloyat Kengashlari tomonidan, Qoraqalpog'iston Respublikasida esa – Jo'qorg'i Kenges tomonidan amalga oshiriladi.

Shaharlarning chegaralarini belgilash va kengaytirish tegishli viloyat, tegishli shahar hokimlarining iltimosnomasiga asosan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining taklifiga muvofiq Oliy Majlis tomonidan amalga oshiriladi.

Qoraqalpog'iston Respublikasida shaharlarning chegaralarini belgilash va kengaytirish tegishli tuman va shahar hokimlarining iltimosnomasiga asosan Qoraqalpog'iston Respublikasi hukumatining taklifiga muvofiq Jo'qorg'i Kenges tomonidan amalga oshiriladi.

Shaharchalarning chegaralarini belgilash va kengaytirish tegishli tuman va shahar hokimlarining iltimosnomasiga asosan xalq deputatlari viloyat Kengashlari tomonidan, Qoraqalpog'iston Respublikasida esa – Jo'qorg'i Kenges tomonidan amalga oshiriladi.

Qoraqalpog'iston Respublikasida shaharlarni Respublika bo'ysunuvidagi shaharlar turkumiga kiritish, ularni qayta tuzish Qoraqalpog'iston Respublikasi hukumatining taklifiga muvofiq Jo'qorg'i Kenges tomonidan amalga oshiriladi.

Tuman bo'ysunuvidagi shaharlar tarkumiga, qoida tariqasida, kamida olti ming aholisi bo'lgan, sanoat korxonalari va rivojlangan infrastrukturasi mavjud shaharchalar, aholi punktlarini kiritish mumkin. Shahar yoki aholi punktini shunday punktga kiritish uchun ma'lum miqdorda aholiga ega bo'lishi, iqtisodi normal rivojlangan va tegishli rivojlanishini ta'minlaydigan darajada infrastrukturaga ega bo'lishi kerak.

4-§. Shaharlarning maqomi, ularni turkumlash

O'zbekiston ma'muriy-hududiy tuzilishi uch pog'onali ma'muriy birliklardan iborat: ***birinchisi*** – viloyatlar, Toshkent shahri; ***ikkinchisi*** – tumanlar va shaharlar; ***uchinchisi*** – shaharcha, qishloq va ovullar. Qoraqalpog'iston Respublikasi ham ma'muriy-hududiy bo'linishi nuqtai nazaridan birinchi guruhga kiradi. Demak, birinchi guruh yuqori darajali, ikkinchi guruh o'rta darajali, uchinchi guruh quyi darajali ma'muriy birliklardan iborat.

Bundan tashqari, tumanlar, viloyat tarkibidagi, ya'ni viloyatga bo'ysunuvchi, shahar tarkibidagi, ya'ni shaharga bo'ysunuvchi tumanlar hisoblanadi. Xuddi shuningdek, shaharlar ham respublikaga bo'ysunish, viloyatga bo'ysunish, tumanga bo'ysunish maqomidagi shaharlarga bo'linadi.

Respublikada bitta shahar – Toshkent respublikaga bo'ysunuvchi yagona shahardir. Shuning uchun ham uning maqomi viloyatlarga tenglashtirilgan.

Respublikamizda, shuningdek Qoraqalpog'iston Respublikasida viloyatga bo'ysunuvchi shaharlar turkumiga, qoida tariqasida, aholisi kamida o'ttiz ming bo'lgan, muayyan ma'muriy ahamiyat kasb etadigan, istiqbolli iqtisodiy va madaniy markazlar deb hisoblangan shaharlar kiritilishi mumkin.

Ya'ni, shahar viloyat buysunuvidagi shahar bo'lishi uchun, u ma'lum miqdorda aholiga ega bo'lishi kerak; u muhim ma'muriy ahamiyat kasb etishi kerak; madaniyat o'chog'i bo'lishi, iqtisodiy rivojlanish istiqboli bo'lishi zarur.

Shaharlarni viloyat bo'ysunuvidagi shaharlar turkumiga kiritish, ularni qayta tuzish tegishli viloyat hokimlarining iltimosnomasiga asosan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining taklifiga muvofiq Oliy Majlis tomonidan amalga oshiriladi.

Qoraqalpog'iston Respublikasida shaharlarni respublika bo'ysunuvidagi shaharlar turkumiga kiritish, ularni qayta tuzish Qoraqalpog'iston Respublikasi hukumatining taklifiga muvofiq Jo'qorg'i Kenges tomonidan amalga oshiriladi.

Tuman bo'ysunuvidagi shaharlar turkumiga, qoida tariqasida, kamida yetti ming aholisi bo'lgan, sanoat korxonalari va rivojlangan infrastrukturasiga mavjud shaharlar, aholi punktlari kiritilishi mumkin. Shahar yoki aholi punktini shunday turkumga kiritish uchun u ma'lum miqdorda aholiga ega bo'lishi, iqtisodi normal rivojlangan bo'lishi va tegishli rivojlanishni ta'minlaydigan darajada infrastrukturasiga ega bo'lishi kerak.

Shahar, shaharcha, aholi punktlarini tuman bo'ysunuvidagi shaharlar turkumiga kiritish, ularni qayta tuzish tegishli viloyat hokimlarning iltimosnomasiga asosan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining taklifiga muvofiq Oliy Majlis tomonidan amalga oshiriladi. Bu masala Qoraqalpog'istonda tegishli tuman hokimining iltimosnomasiga asosan Qoraqalpog'iston Respublikasi hukumatining taklifiga muvofiq Jo'qorg'i Kenges tomonidan amalga oshiriladi.

Kamida ikki ming aholisi bo'lgan, sanoat korxonalari, qurilishlar, temir yo'l stansiyalari va boshqa muhim obyektlar yaqinida joylashgan aholi punktlari shaharchalar turkumiga kiritilishi mumkin. Bu masala tegishli tuman hokimlarining iltimosnomasiga asosan Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi, xalq deputatlari viloyat Kengashlari tomonidan hal qilinadi.

O'zbekiston Respublikasi ma'muriy-hududiy tuzilishini belgilashga qaratilgan munosabatlarda ma'muriy-hududiy birliklar va aholi punktlariga nom berish, nomini o'zgartirish tartiblari ham mazkur qonun bilan tartibga solinadi.

Qonunga binoan, viloyatlar, tumanlar, shaharlarga nom berish va ularning nomini o'zgartirish tegishli viloyat hokimlarining iltimosnomasiga asosan Oliy Majlis tomonidan amalga oshiriladi.

Qoraqalpog'iston Respublikasida tumanlar va shaharlarga nom berish va ularning nomini o'zgartirish tegishli tuman, shahar hokimlarining iltimosnomasiga asosan Jo'qorg'i Kenges tomonidan amalga oshiriladi.

Shaharchalar, qishloqlar, ovullar, aholi punktlariga nom berish va ularning nomini o'zgartirish tegishli tuman, shahar hokimlarining iltimosnomasiga ko'ra xalq deputatlari viloyat Kengashi tomonidan, Qoraqalpog'istonda – Jo'qorg'i Kenges tomonidan amalga oshiriladi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

- 1. Davlat tuzilishi shakli nima?*
- 2. Davlat tuzilishining qanday shakllari mavjud?*
- 3. O'zbekiston qanday davlat tuzilishi shakliga ega?*
- 4. O'zbekistonning ma'muriy-hududiy tuzilishi qanday?*
- 5. Ma'muriy-hududiy birliklarni tuzish, tugatish tartibi qanday?*
- 6. Shaharlarning maqomi qanday?*
- 7. Ma'muriy-hududiy tuzilishni belgilashda Qoraqalpog'iston Respublikasining vakolatlari qanday?*

XIX bob. Qoraqalpog'iston Respublikasi

1-§. Qoraqalpog'iston Respublikasining huquqiy maqomi

O'zbekistonning haqiqiy suverenitetiga ega bo'lishi, mustaqillikka erishishi O'zbekiston va Qoraqalpog'iston Respublikalari munosabatida ham o'z aksini topdi. Ular o'rtasidagi munosabatning asoslari qabul qilingan hujjatlarda belgilab olindi.

Bu masalaga 1990-yil iyun oyida qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasining suvereniteti to'g'risidagi Deklaratsiya", 1990-yil 14-dekabrda qabul qilingan "Qoraqalpog'iston davlat suvereniteti to'g'risidagi Deklaratsiya"larda alohida e'tibor berildi va O'zbekiston hamda Qoraqalpog'istonning amaldagi Konstitutsiyalarida Qoraqalpog'istonning huquqiy maqomi, har ikkala respublika o'rtasidagi munosabat asoslari mustahkamlab qo'yildi.

Konstitutsiyaning 70-moddasida: "Suveren Qoraqalpog'iston Respublikasi O'zbekiston Respublikasining tarkibiga kiradi. Qoraqalpog'iston Respublikasining suvereniteti O'zbekiston Respublikasi tomonidan muhofaza etiladi", – deb mustahkamlangan.

Konstitutsiyaning bu moddasi:

- Qoraqalpog'istonni suveren respublika ekanligini belgilaydi va e'tirof etadi;
- u O'zbekiston tarkibiga kirganini ko'rsatadi; Qoraqalpog'istonning suvereniteti O'zbekiston tomonidan muhofaza qilinishini belgilaydi. Shu holat bilan O'zbekiston o'ziga katta mas'uliyatni oladi.

Qoraqalpog'iston Respublikasining huquqiy maqomi, suverenitetga egaligini tasdiqlovchi normalar ham O'zbekiston va Qoraqalpog'iston Konstitutsiyalarida mustahkamlangan. Bular:

- Qoraqalpog'iston Respublikasining o'z Konstitutsiyasiga egaligi. Chunki, Konstitutsiya har qanday davlatning suverenligini ko'rsatuvchi asosiy shart (Konstitutsiyaning 71-moddasi);
- Qoraqalpog'iston Respublikasi o'z Konstitutsiyasini o'z ixtiyori bilan xalq xohish-irodasiga mos ravishda hech kimning aralashuvisiz Oliy hokimiyat organida qabul qilgan;

- Qoraqalpog'iston Respublikasi o'z hududiga va chegarasi-
ga ega;

- Qoraqalpog'iston Respublikasining hududi va chegaralari
uning roziligisiz o'zgartirilishi mumkin emas. Qoraqalpog'iston
Respublikasi o'z ma'muriy-hududiy tuzilishi masalalarini mustaqil
hal qiladi (Konstitutsiyaning 73-moddasi);

- Qoraqalpog'iston Respublikasi o'zining Oliy hokimiyat or-
ganlariga ega va ularni tashkil qilish o'z Konstitutsiyasiga mu-
vofiq amalga oshiriladi.

Qoraqalpog'istonning suverenligini belgilovchi eng muhim
qoida Qoraqalpog'iston Respublikasi O'zbekiston Respublikasi
tarkibidan Qoraqalpog'iston Respublikasi xalqining umumiy refe-
rendumi asosida ajralib chiqish huquqiga egaligidir (Konstitutsi-
yaning 74-moddasi).

Qoraqalpog'iston Respublikasining ajralib chiqish huquqi
mavjudligi xalq o'z taqdirini o'zi hal qilish imkoniyatiga egaligini
ko'rsatadi.

Qoraqalpog'iston Respublikasining 1993-yil 9-aprelda qabul
qilingan Konstitutsiyasining 1-moddasida, Qoraqalpog'iston Res-
publikasi O'zbekiston tarkibidagi suveren demokratik Respub-
lika ekanligi ko'rsatilib, O'zbekiston va Qoraqalpog'istonning
o'zaro munosabatlari asoslari, Qoraqalpog'istonning O'zbekiston
tarkibidan ajralib chiqish huquqini saqlab qolganligi mustahkam-
lab qo'yilgan. Qoraqalpoq tili o'zbek tili bilan birga davlat tili
sifatida belgilangan.

Qoraqalpog'iston Respublikasi Konstitutsiyasini ko'radigan
bo'lsak, u O'z-bekiston Konstitutsiyasiga mos kelishi bilan bir-
ga ayrim masalalarni mustaqil hal qilgan, bu esa respublikaning
mustaqil huquqlari mavjudligini bildiradi.

Jumladan:

- Respublikaning qonun chiqaruvchi organi Jo'qorg'i Kenges
deb, qoraqalpoq tilida talqin qilinishi;

- Konstitutsiyasining 3-moddasida davlat hokimiyati va
boshqaruv organlarining tizimini mustaqil belgilash ko'rsatilgan
shu asosda, Qoraqalpog'iston Respublikasida eng yuqori lavo-
zim – Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi Raisi deb
belgilangan va u Jo'qorg'i Kenges tomonidan, uning deputatlari

orasidan yashirin ovoz berish yo'li bilan Jo'qorg'i Kenges vakolati muddatiga saylanishi belgilangan;

- Qoraqalpog'istonning oliy ijro organi sifatida Qoraqalpog'iston Respublikasining Vazirlar Kengashi belgilangan va Vazirlar Kengashi Jo'qorg'i Kenges tomonidan tuzilishi tartibi o'rnatilgan;

- Qoraqalpog'iston Respublikasi sud hokimiyati tizimida Konstitutsiyaviy sud bo'lishi nazarda tutilmagan va konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshiruvchi Konstitutsiyaviy nazorat qo'mitasi tashkil qilingan;

- Qoraqalpog'iston Respublikasining Prokurori va uning o'rinbosarlari O'zbekiston Bosh prokurori bilan kelishilgan holda Qoraqalpog'iston Jo'qorg'i Kengesi tomonidan lavozimiga tayinlanishi va vazifasidan ozod qilinishi tartibi o'rnatilgan.

Bulardan tashqari, Oliy Majlis Senati Raisining bitta o'rinbosari, albatta, Qoraqalpog'iston vakili bo'lishi kerakligi, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tarkibiga Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar kengashi Raisi lavozimi bo'yicha kirishi Qoraqalpog'iston huquqiy maqomini ko'rsatuvchi holatdir. Bular orqali Qoraqalpog'iston O'zbekiston hayotida ishtirok etadi.

2-§. O'zbekiston va Qoraqalpog'iston qonunlarining munosabati

O'zbekiston va Qoraqalpog'iston Respublikalari huquqiy holati, bir-biri bilan munosabati asoslari Konstitutsiyaviy darajada tartibga solingan. Bu munosabatalarda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlarining Qoraqalpog'istonda amal qilishi tartibi alohida ahamiyatga ega.

Konstitutsiyaning 15-moddasida: "O'zbekiston Respublikasida O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlarining ustunligi so'zsiz tan olinadi", – deb belgilangan qoida Qoraqalpog'istonga ham taalluqlidir. Chunki, Konstitutsiyaning 68-moddasida: "O'zbekiston Respublikasi viloyatlar, tumanlar, shaharlar, shaharchalar, qishloqlar, ovullar, shuningdek Qoraqalpog'iston Respublikasidan iborat", degan qoida Qoraqalpog'iston o'z hududi bilan O'zbekistonning tarkibiy qismi ekanligini ko'rsatadi.

Demak, shunday ekan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlari Qoraqalpog'istonda ham ustuvor ekanligi, bajarilishi majburiy ekanligi qonuniydir.

Bu bajarilishi jihatdan O'zbekiston Konstitutsiyasi va qonunlarining Qoraqalpog'istonda ustunligini ko'rsatsa, bu holat O'zbekiston va Qoraqalpog'iston Konstitutsiyalari va qonunlari munosabatida Qoraqalpog'iston Konstitutsiyasi va qonunlari O'zbekiston Konstitutsiyasi va qonunlariga zid bo'lmasligi qoidasining belgilanishida ham ko'rinadi.

O'zbekiston Konstitutsiyasining 16-moddasidagi: "Birorta ham qonun yoki boshqa normativ-huquqiy hujjat Konstitutsiya normalari va qoidalariga zid kelishi mumkin emas", – degan qoida O'zbekistonda, shu jumladan, Qoraqalpog'istonda qabul qilinadigan har qanday normativ-huquqiy hujjatlarning O'zbekiston Konstitutsiyasiga mos kelishi, unga zid bo'lmasligini nazarda tutadi.

Bu masala O'zbekiston Konstitutsiyasining 71-moddasida, "Qoraqalpog'iston Respublikasining Konstitutsiyasi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga zid bo'lishi mumkin emas", 72-moddasida esa, "O'zbekiston Respublikasi qonunlari Qoraqalpog'iston Respublikasi hududida ham majburiydir", – degan qoidalar asosida hal qilingan.

O'zbekiston Konstitutsiyasi va qonunlarini Qoraqalpog'istonda ustunligi, so'zsiz bajarilishi, Qoraqalpog'iston Konstitutsiyasi va qonunlari O'zbekiston Konstitutsiyasi va qonunlariga zid bo'lmasligi Qoraqalpog'iston Respublikasining Konstitutsiyasida ham mustahkamlab qo'yilgan. Qoraqalpog'iston Respublikasi Konstitutsiyasining 15-moddasida – Qoraqalpog'iston Respublikasida O'zbekiston Konstitutsiyasi va qonunlarining so'zsiz tan olinishi alohida belgilab qo'yilgan.

Yana shunga e'tibor berish kerakki, ayrim masalalarda Qoraqalpog'istonda maxsus Qoraqalpog'iston Respublikasi qonuni qabul qilinmasdan, masala O'zbekiston qonuni bilan tartibga solinaveradi. Masalan, Qoraqalpog'iston Konstitutsiyasining 21-moddasida fuqarolikka ega bo'lish va uni yo'qotish asoslari hamda tartibi O'zbekiston Respublikasining fuqaroligi to'g'risidagi qonun bilan belgilanishi ko'rsatilgan.

Demak, O'zbekistonning ayrim qonunlari Qoraqalpog'istonda to'g'ridan-to'g'ri amal qiladi. Shu masala bo'yicha Qoraqalpog'iston o'zining qonunini qabul qilishiga hojat yo'q.

Ayrim masalalar esa, Qoraqalpog'istonning o'z qonuni bilan tartibga solinadi. Masalan, "Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida"gi Qoraqalpog'iston Qonuni mavjud, lekin bu qonun O'zbekistonning shunday qonuniga zid emas.

O'zbekiston va Qoraqalpog'iston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlari munosabatini to'g'ri ta'minlashda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi muhim rol o'ynaydi. Konstitutsiyaviy sudning vazifalarini belgilovchi Konstitutsiyaning 109-moddasi 2-bandida Konstitutsiyaviy sud Qoraqalpog'iston Respublikasi Konstitutsiyasi, Qoraqalpog'iston Respublikasi qonunlari O'zbekiston Respublikasining qonunlariga muvofiqligi to'g'risida xulosa beradi deb qayd qilingan.

3-§. Qoraqalpog'iston Respublikasi hududi va chegaralarini o'zgartirish tartibi

Qoraqalpog'iston O'zbekiston tarkibidagi suveren Respublika deb belgilangan ekan, suverenlikning muhim xususiyati hudud va chegaradir. Shuning uchun, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 73-moddasida: "Qoraqalpog'iston Respublikasining hududi va chegaralari uning roziligisiz o'zgartirilishi mumkin emas. Qoraqalpog'iston Respublikasi o'z ma'muriy-hududiy tuzilishi masalarini mustaqil hal qiladi", – deb mustahkamlangan. Qoraqalpog'iston chegarasi faqat uning roziligi bilan Jo'qorg'i Kenges qaroriga asosan Oliy Majlis tomonidan o'zgartirilishi mumkin.

Bu birinchidan, Qoraqalpog'istonning chegarasi va hududi uning o'z roziligisiz o'zgartirilishi mumkin emasligini o'rnatadi. Bu Qoraqalpog'istonning umumiy hududiga taalluqlidir. Chegara, hududning o'zgarishi Qoraqalpog'iston hududining kamayishi yoki ko'payishiga olib keladi. Ikkinchidan, Qoraqalpog'iston o'z ma'muriy-hududiy tuzilishini ham mustaqil hal qila olishini ko'rsatadi. Shundan kelib chiqib, Qoraqalpog'iston Respublikasi

Konstitutsiyasining “Davlat suvereniteti”ni belgilovchi birinchi bobi, 3-moddasida Qoraqalpog‘iston Respublikasi o‘zining ma‘muriy-hududiy tuzilishi masalalarini mustaqil hal qilishi belgilangan.

Shunga mos ravishda, Qoraqalpog‘iston Respublikasi Konstitutsiyasining 66-moddasida: “Qoraqalpog‘iston Respublikasi tumanlar, shaharlar, shaharchalar, ovullardan iborat”, – deb belgilangan. Bu Qoraqalpog‘istonning ma‘muriy-hududiy birligi ikki bo‘g‘indan iboratligini ko‘rsatadi. Tuman va shahar – yuqori bo‘g‘in, shaharcha, ovullar – quyi bo‘g‘in.

Qoraqalpog‘iston Respublikasi Konstitutsiyasining 67-moddasida “Tumanlar, shaharlar tashkil qilish va ularni tugatish, shuningdek ularning chegaralarini o‘zgartirish Qoraqalpog‘iston Respublikasi Jo‘qorg‘i Kenges tomonidan amalga oshiriladi” – deb mustahkamlangan.

Shulardan kelib chiqib, “O‘zbekiston Respublikasida ma‘muriy-hududiy tuzilish, toponimik obyektlarga nom berish va ularning nomini o‘zgartirish masalalarini hal etish tartibi to‘g‘risida”gi Qonunda ma‘muriy-hududiy masalalarda Qoraqalpog‘istonning huquqlari aniq ko‘rsatib o‘tilgan.

Qonunning 2-moddasiga asosan, Qoraqalpog‘istonda tumanlarni tuzish va tugatish Qoraqalpog‘iston hukumatining taklifiga muvofiq Jo‘qorg‘i Kenges tomonidan O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining roziligi bilan amalga oshiriladi. Shunday qoida O‘zbekiston Konstitutsiyasining 69-moddasida ham nazarda tutilgan.

Ovullarni tuzish va tugatish tuman hokimining iltimosiga asosan Jo‘qorg‘i Kenges tomonidan amalga oshiriladi.

Qoraqalpog‘istonda tumanlarni o‘zgartirish tegishli tuman hokimining iltimosnomasiga asosan Qoraqalpog‘iston hukumatining taklifiga muvofiq Jo‘qorg‘i Kenges tomonidan amalga oshiriladi.

Ovullar chegarasini o‘zgartirish, aholi punktlarini birlashtirish tuman hokimlarining iltimosnomasiga asosan Jo‘qorg‘i Kenges tomonidan amalga oshiriladi.

Qoraqalpog‘iston Respublikasining poytaxtini belgilash va ko‘chirish O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining roziligi bilan Jo‘qorg‘i Kenges tomonidan amalga oshiriladi.

Ovullar ma'muriy markazlarini belgilash va ko'chirish tegishli tuman hokimining iltimosnomasiga asosan Jo'qorg'i Kenges tomonidan amalga oshiriladi.

Qoraqalpog'iston Respublikasida shaharlarni respublika bo'ysunuvidagi shaharlar turkumiga kiritish, ularni qayta tuzish hukumatning taklifiga ko'ra Jo'qorg'i Kenges tomonidan amalga oshiriladi.

Shaharlarni, aholi punktlarini tuman bo'ysunuvidagi shaharlar turkumiga kiritish, ularni qayta tuzish tegishli tuman hokimlarining iltimosnomasiga asosan Qoraqalpog'iston hukumatining taklifiga muvofiq Jo'qorg'i Kenges tomonidan amalga oshiriladi.

Aholi punktlarini shaharchalar turkumiga kiritish tegishli tuman hokimlarining iltimosnomasiga asosan Jo'qorg'i Kenges tomonidan amalga oshiriladi.

Shaharlarning chegaralarini belgilash va kengaytirish tegishli tuman, shahar hokimlarining iltimosnomasiga asosan Qoraqalpog'iston hukumatining taklifiga muvofiq Jo'qorg'i Kenges tomonidan amalga oshiriladi.

Tumanlar, shaharlar, shaharchalar, ovullarga nom berish va ularni nomlash tuman, shahar hokimlarining iltimosnomasiga asosan Jo'qorg'i Kenges tomonidan amalga oshiriladi.

Demak, Qoraqalpog'iston Respublikasi respublika hududi chegaralarini o'zgartirishda, ma'muriy-hududiy birliklar tashkil qilishda keng, mustaqil huquqqa ega. Ana shu huquqlarni ikki guruhga bo'lish mumkin. Brinchisi, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining roziligi bilan Jo'qorg'i Kenges tomonidan hal qilinadigan ishlar. Bunga tumanlarni tuzish va tugatish, Qoraqalpog'iston poytaxtini belgilash va ko'chirishni kiritish mumkin.

Ikkinchisi, hech kimning roziligini olmay Jo'qorg'i Kenges tomonidan mustaqil hal qilinadigan ishlar, bular:

- ovullarni tuzish va tugatish;
- tuman chegaralarini o'zgartirish;
- ovullarning chegarasini o'zgartirish;
- ovullarning ma'muriy markazlarini belgilash, ko'chirish;
- shaharlarni Qoraqalpog'iston Respublikasi bo'ysunuvi turkumiga kiritish;

- shaharlarning chegaralarini belgilash va kengaytirish. shaharchalarning chegaralarini belgilash va kengaytirish;
- tumanlar, shaharlar, ovullarga nom berish, ularning nomini o'zgartirish.

Qoraqalpog'iston Respublikasining chegarasi faqat Qoraqalpog'istonning roziligi bilan Jo'qorg'i Kenges qaroriga asosan Oliy Majlis tomonidan o'zgartirilishi mumkin.

4-§. O'zbekiston va Qoraqalpog'iston Respublikalarining o'zaro munosabati. Nizolarni hal qilish tartibi

O'zbekiston va Qoraqalpog'istonning o'zaro munosabati Qoraqalpog'iston Respublikasining O'zbekiston tarkibiga kirishi, Qoraqalpog'iston suvereniteti O'zbekiston tomonidan muhofaza qilinishi asosiga quriladi.

Konstitutsiyaning 71-moddasida Qoraqalpog'iston Respublikasi o'z Konstitutsiyasiga egaligi belgilanishi bilan birga unda: "Qoraqalpog'iston Respublikasining Konstitutsiyasi O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga zid bo'lishi mumkin emas", – deb ko'rsatib qo'yilgan. Bu qoida aslo Qoraqalpog'iston Respublikasi Konstitutsiyasida Qoraqalpog'istonga xos xususiyatlarning bo'lishini inkor qilmaydi. Faqat uning normalari O'zbekiston Konstitutsiyasi prinsiplariga, normalariga zid, bo'lmasligini belgilaydi.

Konstitutsiyaning 72-moddasi esa, "O'zbekiston Respublikasi qonunlari Qoraqalpog'iston Respublikasi hududida ham majburiydir", – degan qoidani mustahkamlab qo'ygan. Chunki, Qoraqalpog'iston hududi ham O'zbekiston hududi hisoblanadi. Qoraqalpog'iston o'zi mustaqil ravishda qonunlar qabul qilishi mumkin. Lekin, O'zbekistonning, qonunlari ham Qoraqalpog'iston hududida bajarilishi shart.

O'zbekiston Respublikasi va Qoraqalpog'iston Respublikalarining o'zaro munosabatini belgilashda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 75-moddasi qoidalari muhim huquqiy asos bo'lib xizmat qiladi. Unda: "O'zbekiston Respublikasi bilan Qoraqalpog'iston Respublikasining o'zaro munosabatlari O'zbekiston Respublikasi va Qoraqalpog'iston Respublikasi

o'rtasida O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi doirasida tuzilgan shartnomalar hamda bitimlar bilan tartibga solinadi" deyilgan.

Bu yerda e'tiborli masala shundaki, birgalikdagi o'zaro munosabatlar O'zbekiston va Qoraqalpog'iston o'rtasida tuziladigan shartnomalar yoki bitimlar asosida tartibga solinsa, ikkinchidan, har qanday bitim va shartnoma O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi doirasida Konstitutsiyaga mos ravishda tuzilishi belgilangan.

Ikkala respublikalarning o'zaro munosabatining to'g'ri tashkil qilinishi Konstitutsiya doirasida bo'lishi, umummanfaat bilan Qoraqalpog'iston Respublikasi manfaati mujassamlanishi jamiyatimizning rivojlanishiga ijobiy ta'sir qiladi.

Hozirgi davrda Qoraqalpog'iston Respublikasi aholisi sog'lig'iga respublikadagi sharoit – Orol dengizining qurib bora-yotganligi katta xavf solmoqda. Ana shu xavfning oldini olish, Qoraqalpog'iston Respublikasida qishloq xo'jaligi, sanoatni rivojlantirish, aholini ijtimoiy himoya qilish ishlarida O'zbekistonning ko'magi, albatta zarur. Har ikki respublikaning siyosiy-huquqiy munosabatlari ularning iqtisodiy munosabatlarining ham to'g'ri tashkil qilishga bog'liq. Hozirgi kunda munosabatlarning to'g'ri tashkil qilinishi natijasida ko'plab muammolar hal qilinmoqda.

O'zbekiston va Qoraqalpog'iston Respublikalari mustaqil respublika bo'lganligi uchun ularda umummanfaatlilar bilan o'z manfaatlari bo'lishi tabiiydir. Shu tufayli ular o'rtasida nizolar kelib chiqqudek bo'lsa, nizolarni hal qilish yo'llari ham ko'zda tutilgan.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaning 75-moddasida: "O'zbekiston Respublikasi va Qoraqalpog'iston Respublikasidagi o'rtasidagi nizolar murosaga keltiruvchi vositalar yordamida hal etiladi", – deb belgilangan. Nizolar tinch yo'l bilan va murosaga keltiruvchi vositalar yordamida hal qilinishi zarur.

Nizolar turli masalalarda bo'lishi, qonunlarning bir-biriga muvofiq kelmasligi xususida bo'lishi mumkin. Bunday hollarda nizoni hal qilishda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi ishtirok etadi. Konstitutsiyaning 109-moddasi 2-bandiga binoan, Konstitutsiyaviy sud: "Qoraqalpog'iston Respublikasi Konstitutsiyasi

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga, Qoraqalpog'iston Respublikasi qonunlari O'zbekiston Respublikasining qonunlariga muvofiqligi to'g'risida xulosa beradi". Uning xulosasi esa, nizoni hal qilishga olib keladi.

O'zbekistonning ma'muriy-hududiy tuzilishi o'quvchilarga mamlakatimiz hududi, chegarasi, u qanday bo'laklardan iboratligini, ularning nomi hamda ularning har biri qanday tashkil qilinishi, tugatilishi haqida umumiy bilimlarni beradi.

O'zbekiston Respublikasi tarkibida Qoraqalpog'iston Respublikasi bo'lib, u suveren respublika maqomida O'zbekiston tarkibiga kiradi va uning suveren huquqlari O'zbekiston tomonidan himoya qilinadi.

Qoraqalpog'istonning O'zbekiston hududida tegishli maqomga egaligi, uning O'zbekiston Respublikasi bilan munosabatlari Konstitutsiyaviy asosga egaligi, ularda har ikki tomonning manfaati hisobga olinishi mavzuning asosiy maqsadi hisoblanadi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Qoraqalpog'iston Respublikasining huquqiy maqomi qanday?

2. Qanday masalalarni Qoraqalpog'iston mustaqil hal qiladi?

3. O'zbekiston va Qoraqalpog'iston munosabati nimalarga asoslanadi?

4. O'zbekiston davlat qurilishida Qoraqalpog'iston qanday ishtirok etadi?

5. O'zbekiston va Qoraqalpog'iston Konstitutsiyalari, qonunlarining munosabati qanday?

6. O'zbekiston va Qoraqalpog'iston o'rtasidagi nizolar qanday hal qilinadi?

OLTINCHI BO'LIM

O'ZBEKISTONDA DAVLAT HOKIMIYATINI TASHKIL ETISH

XX bob. Saylov tizimi

§ 1. Demokratik jamiyatda saylovlarning ahamiyati

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi davlat hokimiyatining tashkil etilishi bo'limida avval qonunchilik hokimiyati, Prezident, hukumat faoliyati berilib, saylov tizimi keyingi boblarda berilsada, aksariyat davlat organlari saylov orqali tashkil qilinishi sababli darslikda saylov tizimini dastlab ochib berish maqsadga muvofiq bo'ladi, degan xulosaga keldik.

Saylovlar demokratik davlatlar taraqqiyotida va fuqarolarning siyosiy huquqlari tizimida muhim konstitutsiyaviy-huquqiy institut sifatida markaziy o'rin egallab kelgan. Aynan mazkur institut orqali fuqarolar bevosita yoki o'zlari saylagan vakillari timsolida davlat va jamiyatni boshqarish imkoniga egadirlar. Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidenti shunday ta'kidlaydi: *“Demokratiya va saylov tushunchalari doimo yonma-yon yuradi, ular o'zaro birlashib ketgan. Saylov – demokratiya degani. Demokratiya – bu saylov degani”*¹.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovlarga oid masalaga alohida to'xtalib: *“Hayotda adolat o'rnatish, albatta, ijtimoiy taraqqiyotning ko'pdan-ko'p omillariga bog'liq. Ammo eng muhim, hal qiluvchi omillardan biri – bu erkin, odil saylov tizimidir. Ya'ni, har qaysi pog'onada – jamoami, mahallami, korxonami, tumanmi, shaharmi, viloyatmi, davlatmi, uning rivoji va taqdiri ko'p jihatdan munosib yoki nomunosib shaxslarni, vakolatlarga ega bo'lgan rahbarlarni, shu jumladan,*

¹ Karimov I.A. Parlament – jamiyat hayotining ko'zgusi. // O'zbekiston demokratik taraqqiyotning yangi bosqichida. To'plam. – T.: O'zbekiston, 2005. – 13-bet.

hayotimiz – kelajagimizni ishonib topshirgan noib-deputatlar-ni saylab olishimizga bog'liqdir"¹, – deb ta'kidlagan edi.

Odatda, davlat hokimiyati organlari ikki uslubda: saylash va tayinlash yo'li bilan shakllantiriladi. Umum e'tirof etilgan tamoyil-larga muvofiq, ijro etuvchi hokimiyat va sudlov hokimiyati organ-larining shakllantirilishi saylanadigan organlar tomonidan amalga oshiriladi. Shu asosda, saylovlar davlat hokimiyati organlarining butun tuzilmasiga oliy boshlang'ich legitimlikni ta'minlaydi².

Davlatimizda bevosita saylov usuli bilan davlat boshlig'i – O'zbekiston Respublikasi Prezidenti hamda Oliy Majlisning quyi – Qonunchilik palatasi deputatlari saylanadilar. Shuningdek, saylash uslubi bilan Qoraqalpog'iston Jo'qorg'i Kengesi va mahal-liy davlat hokimiyati vakillik organlari shakllantiriladi. Saylovlar referendum kabi xalq irodasi to'g'ridan-to'g'ri namoyon etilishi-ning qonunlashtirilgan shaklini bildiradi. Boshqacha qilib aytgan-da, fuqarolar davlat hokimiyati organlarining shakllanishiga ta'sir ko'rsatadilar va shu tufayli ularning davlat ishlarini boshqarishda ishtirok etish huquqlari amalga oshadi. Shuningdek, demokratik saylovlar – hokimiyat to'g'risidagi masalani kuch bilan hal etili-shining aksidir. Bu borada Prezidentimiz: *“Demokratiya sha-roitlarida esa, davlat ijtimoiy qarama-qarshiliklarni zo'rlik va bostirish yo'li bilan emas, balki ijtimoiy kelishuv, xalq ta'biri bilan aytganda, murosai madora bilan bartaraf etish vosita-siga aylanadi*”³, deb ta'kidlaganda saylovlarni nazarda tutgan.

Mamlakatimizning bosh maqsadi – demokratik huquqiy davlat qurish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish bo'lib, uning asosiy shartlaridan biri xalq hokimiyatchiligini ta'minlash masalasidir. Jumladan, Prezident fikriga ko'ra: *“Demokratiya hamma joyda bir xil. Uning umumiy tamoyillari hamma uchun tushunarli: bu – demokratiyaning ajralmas qismi bo'lgan xalq hokimiyati,*

1 Karimov I.A. Xalq ishonchi – yuksak mas'uliyat. // Bizdan ozod va obod Vatan qolsin. T.2. – T.: O'zbekiston, 1996. – 349–350-betlar.

2 Konstitutsiyaviy huquqda legitimlik (lotinchadan aynan legitimus – qonuniy) deb davlat hokimiyati organining yoki oliy mansabdor shaxslarning huquq va vakolatlarining qonuniy deb topilishi hamda ularni konstitutsiya va xalqning qonuniy bildirilgan irodasiga aniq mos kelishi tushuniladi.

3 Karimov I.A. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. T.3. – T.: O'zbekiston, 1993. – 12-bet.

*xalqning xohish-irodasi va ochiq, erkin saylovlardir. Bu oxir-oqibatda har qanday demokratiyaning eng yuqori pog'onasi bo'lgan fuqarolik jamiyatidir"*¹.

Aslida, o'zining tashkil etilishi, tuzilishi jihatidan va faoliyatida xalqning irodasiga tayangan, barcha umum e'tirof etilgan inson va fuqarolarning huquq va erkinliklarini ta'minlashga intilgan davlat deganda tom ma'nodagi demokratik davlat tushuniladi. Bunda, demokratik davlat fuqarolarning erkinligi va hurfiylikliligiga asoslangan fuqarolik jamiyatining muhim ajralmas qismidir. Mazkur davlatning legitimligi asosini xalq suvereniteti tashkil etadi. O'z navbatida, xalq suverenitetining amalda namoyon bo'lishining asosini saylovlar orqali tashkil etilgan davlat hokimiyati ifoda etadi.

Har qanday davlatni demokratik davlat deb e'lon qilishning o'zi kifoya emas, muhimi, uning tashkil etilishi va faoliyatini tegishli huquqiy institutlar, huquqiy kafolatlar bilan ta'minlashdan iboratdir. Bunda – konstitutsiyaviy-huquqiy institutlarning tizimida saylov huquqi instituti muhim rol o'ynaydi.

Ana shu nuqtai nazardan qaraganda, yuqorida ko'rsatilgan maqsadlarga erishishda saylovlar bir vaqtning o'zida ikkita yirik vazifani yechishga xizmat qiladi:

birinchidan, saylovlar demokratiyani amalga oshirishning bevosita shakli bo'lib, fuqarolarni uyushgan holda o'zlari yashab turgan davlat va jamiyatni boshqarish jarayonlariga safarbar etadi. Saylov xalq hokimiyatining bevosita oliy ifodasini tashkil etadi. Bunda fuqarolar har qanday jarayonning ishtirokchisi bo'lganidek, saylov jarayonida ishtirok etib, siyosiy tajriba orttiradilar. Ular, avvalambor, o'zlarining siyosiy ongini charxlab, siyosiy-huquqiy madaniyatini oshiradi va bu jarayonda ishtirok etishning tashkiliy-huquqiy jihatlarini takomillashtirib boradilar. Shuningdek, fuqarolar uyushqoqlik, hamjihatlik bilan, o'z harakatlarini kelishuv asosida namoyon qilishlarida siyosiy tajriba va ko'nikmalarni orttirib boradilar;

¹ Karimov I.A. Tinchlik va xavfsizligimiz o'z kuch-qudratimizga, hamjihatligimiz va qat'iy irodamizga bog'liq. T.12. – T.: O'zbekiston, 2004. – 163-bet.

ikkinchidan, demokratik davlatning muhim belgilaridan birini vakillik demokratiyasi tashkil etadi. Vakillik demokratiyasi fuqarolarning manfaatlarini birlashtirib, qonunlar va qarorlar qabul qilishga mutlaq huquq berilgan saylanadigan muassasalar orqali xalq hokimiyatini amalga oshirishidir. Bundan kelib chiqadiki, vakillik demokratiyasining haqiqatan amalga oshishi asosan saylov jarayonining demokratik tamoyillarga amal qilishiga to'g'ridan-to'g'ri bog'liq. Bundan xulosa qilish mumkinki, demokratiya va saylovlar bir-biri bilan uzviy bog'liq tushunchalardir.

Saylovlarning ijtimoiy hayotdagi yuqori o'rni hisobga olinib, Prezident tomonidan ilgari surilgan Konsepsiyaning IV bo'limi "O'zbekistonda saylov huquqi erkinligini ta'minlash va saylov qonunchiligini rivojlantirish", deb nomlanadi.

Unda qayd qilinishicha: "Saylovlar – bu mamlakatimizda amalda bo'lgan huquqiy normalarning nechog'lik demokratik ruhda ekanini namoyon etadigan demokratik huquqiy davlatning uzviy belgisi, xalqning o'z xohish-irodasini erkin ifoda etishining, fuqarolarning davlat va jamiyat boshqaruvidagi ishtirokining asosiy shakli bo'lib, o'ta muhim va hal qiluvchi ahamiyatga ega masaladir"¹. Bu saylovlarning ahamiyatini to'la ko'rsata oladigan ilmiy va hamma uchun tushunarli ta'rifdir. Konsepsiyada O'zbekistonda o'tadigan saylovlarning yanada erkin o'tishini ta'minlovchi ko'plab fikrlar bayon qilingan va saylov qonunchiligini takomillashtirish bo'yicha takliflar ilgari surilgan.

2-§. Saylov tizimi va saylov huquqi

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida saylov tizimi maxsus bobda (XIII bob) mustahkamlangan. Hamma mamlakatlarning Konstitutsiyalarida saylov tizimi uchun maxsus bob ajratilmagan, masalan, Rossiya Konstitutsiyasida. O'zbekiston Konstitutsiyasida saylov tizimining konstitutsiyaviy asosda belgilanishi bu huquqiy institutning ahamiyati yuqori ekanligini ko'rsatadi.

¹ Karimov I. A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi. – T.: O'zbekiston, 2010. – 35-bet.

Konstitutsiyaning saylov tizimi bobi bitta, ya'ni 117-moddadan iborat bo'lib, u fuqarolarning saylov huquqini, saylov huquqi prinsiplari, qaysi organlar saylov yo'li bilan tashkil qilinishi, saylov o'tkazishning muddatlari, Oliy Majlis Senati a'zolarini saylash tartibini, kimlar saylovda qatnashmasligini belgilovchi qoidalaridan iborat.

Agar Konstitutsiyamiz nuqtayi nazaridan qarasak, unda qayd qilingan shu masalalar yig'indisi saylov tizimi hisoblanadi. Haqiqatan ham shunday. Lekin, ilmiy nuqtayi nazardan qaralsa, saylov tizimi Konstitutsiyada belgilangan qoidalar yig'indisidan ancha keng. Chunki, saylov munosabatlari ancha keng bo'lib, ularning hammasini Konstitutsiya bilan tartibga solish imkoniyati yo'q. Saylov munosabati ko'plab qonun va boshqa normativ hujjatlar bilan ham tartibga solinadi. Saylov tizimi barcha saylov o'tkazilishi bilan bog'liq tartiblar va barcha tartiblarni mustahkamlovchi, o'rnatuvchi huquqiy normalar yig'indisidir. Saylov huquqi normalari fuqarolarning saylov huquqlarini, saylovni tashkil qilish va o'tkazish, ovoz berish natijalarini aniqlash masalalarini tartibga soladi. Saylov tizimi – bu saylov o'tkazilishi tartibi va shu tartiblarni mustahkamlovchi huquqiy normalar yig'indisidir. Saylov o'tkazish tartiblari huquqiy normalar bilan belgilanadi va ular birgalikda saylov tizimini tashkil etadi.

Ba'zida saylov tizimi tor ma'noda saylovning ba'zi jihatlari, xususiyatlariga ham tatbiq qilinadi, masalan, ovoz berish natijasini aniqlashga qo'llanilganda proporsional va majoritar saylov tizimi degan tushunchalar kelib chiqadi. Aslida, majoritar va proporsional saylov deputatlikka nomzodlar ko'rsatish va ularga ovoz berish hamda natijalarini aniqlashdagi alohida tartibdir.

Proporsional tizimda ovozlar partiya ro'yxati bo'yicha berilib, deputatlik o'rni olingan ovozlarga nisbatan taqsimlanadi. Bu tizim Rossiyada parlament saylovlarida qo'llaniladi.

Majoritar tizimda saylovchi aniq bir nomzodga ovoz beradi va saylovchilarning yarmidan ko'pchilik ovozini olgan nomzodlar saylangan hisoblanadi. O'zbekistonda majoritar saylov tizimi qo'llaniladi.

Keng ma'noda saylov tizimi faqat ovoz berish, uning natijalarini aniqlash tartibi bilan cheklanmay, saylov tizimi saylov huquqi prinsiplari, qoidalari, saylov o'tkazish tartibi yig'indisi

hisoblanadi. Unda fuqarolarning saylash va saylanish huquqlari; saylov huquqining asosiy prinsiplari; turli darajadagi hokimiyat organlariga saylov o'tkazish; saylov belgilash; saylov ishtirokchilari (subektlari), kimlar saylovda ishtirok eta olmasligi kabi masalalar belgilanadi.

Saylov huquqi atamasi bir necha ma'noda ishlatiladi. Saylov huquqi deganda, birinchidan, mamlakatda saylovlarni tashkil etuvchi huquq normalari tushunilsa. ikkinchidan, fuqarolarni saylash va saylanishga bo'lgan huquqlari tushuniladi (aktiv va passiv saylov huquqi). Saylov bilan bog'liq munosabatlar, masalalar faqat Konstitutsiya normalari bilan tartibga solish bilan chegaralanmaydi, boshqa maxsus qonunlar bilan ham tartibga solinadi.

O'zbekiston Respublikasida "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylov to'g'risida", "O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi to'g'risida", "Xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar Kengashlariga saylov to'g'risida"gi qonunlar qabul qilingan bo'lib, birinchi Qonun Oliy Majlisga deputat va senatorlar saylash, ikkinchi Qonun O'zbekiston Respublikasining Prezidentini saylash, uchinchi Qonun mahalliy vakillik organlariga deputatlar saylash masalasini tartibga soladi.

Bundan tashqari, "Markaziy saylov komissiyasi to'g'risida"gi, "Fuqarolar saylov huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi qonunlar ham saylov o'tkazish, fuqarolarning saylov huquqlarini qo'shimcha himoya qilish, ta'minlashga qaratilgandir.

O'zbekiston mustaqillikka erishgach saylov tizimini demokratik mamlakatlar saylov tizimiga mos ravishda tashkil qilish imkoniyati tug'ildi. Natijada, saylovlar xalqaro andozalarga mos o'tkaziladigan bo'ldi.

Saylovlarning, ko'ppartiyaviylik asosida o'tishi, nomzodlar sonini saylanadigan deputatlar soniga nisbatan ko'p bo'lishi demokratiya tantanasi bo'ldi.

Saylovlar siyosiy jarayon bo'lib, uni tashkil qilish va o'tkazishga qarab, jahon hamjamiyati, xalqaro tashkilotlar mamlakatda demokratiya qanday ekanligiga baho beradi.

2007-yil dekabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi va 2008-yil dekabr oyida O'zbekistonda mahalliy vakillik

organlari va Oliy Majlisga bo'lib o'tgan saylovlar demokratiya tamoyillariga, xalqaro andozalarga mos ravishda o'tkazilganligini saylovlarda ishtirok etgan xalqaro tashkilotlar va xorijiy mamlakatlarning kuzatuvchilari e'tirof etishdi.

O'zbekistonda amalga oshirilayotgan siyosiy hayotdagi islohotlar, jamiyat va davlat hayotidagi erkinlashtirishlar, saylov tizimiga ham ta'sir qildi. Bu o'zgarishlar Konstitutsiya va qonunlarda o'z ifodasini topdi.

Konstitutsiyaga kiritilgan o'zgartirishlar natijasida vakillik organlari va Prezident saylovi kuni aniq belgilab qo'yildi. Endi mamlakatimizda saylovlar ularning vakolati tugaydigan yilda dekabr oyi uchinchi o'n kunligining birinchi yakshanbasida o'tkaziladigan bo'ldi (Konstitutsiyaning 117-moddasi ikkinchi xatboshisi). Saylovlarda (Senat a'zolarini saylashda) pog'onali saylov prinsipi qo'llaniladigan bo'ldi (Konstitutsiyaning 117-moddasi uchinchi xatboshisi).

Prezident ilgari surgan Konsepsiyada har bir shaxsning davlat hokimiyati vakillik organlariga saylash huquqining erkinligini kengroq ta'minlash muhim vazifa ekanligi, o'tgan davrlarda yurtimizda samarali va demokratik saylov tizimi shakllanganligi va bu boradagi ishlar davom ettirilishi zarurligi uqtirildi¹.

3-§. Fuqarolarning saylov huquqi, saylov huquqi prinsiplari

“Erkin saylov va o'z xohish-irodasini erkin bildirish prinsiplari, birinchi navbatda har bir shaxsning davlat hokimiyati vakillik organlariga saylash va saylanish bo'yicha konstitutsiyaviy huquqi milliy davlatchiligimiz modelining asosini tashkil etadi”² – deb ta'kidlaydi, Prezident.

Bu bilan erkin saylov huquqi fuqarolarning siyosiy huquqi tizimida, davlatchiligimizda muhim rol o'ynashi e'tirof etildi va saylov huquqi ahamiyatiga oqilona baho berildi.

¹ Qarang: Karimov I.A. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi. – T.: O'zbekiston, 2010. – 35–41-betlar.

² O'sha joyda. – 35-bet.

Saylov huquqi bilan fuqarolarni ta'minlash faqat milliy qonunchiligimizda belgilangan bo'libgina qolmay, saylov huquqining ahamiyati xalqaro hujjatlarda ham qayd qilingan, jumladan, "Inson huquqlari umumjahon Deklaratsiyasi"ning 21-moddasida: "Har bir inson bevosita yoki erkinlik bilan saylangan vakillari vositasida o'z mamlakatini boshqarishda ishtirok etish huquqiga egadir", – deb belgilab qo'yilgan.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 117-moddasida: "O'zbekiston Respublikasining fuqarolari davlat hokimiyati vakillik organlariga saylanish huquqiga egadirlar" – deb ko'rsatilgan.

Fuqarolarning saylov huquqi – saylash va saylanish huquqidan iborat. Shu ikkala huquqqa to'la ega bo'lgandagina saylov huquqi amalga oshgan hisoblanadi.

Yuridik adabiyotlarda fuqarolarning saylash huquqini aktiv saylov huquqi, saylanish huquqi esa, passiv saylov huquqi deb yuritiladi. Ularga ega bo'lishda ba'zi talablar qo'yiladi.

Saylash huquqiga ma'lum yoshga yetgan mamlakatning barcha fuqarolari ega bo'ladi. Konstitutsiyaga binoan sud tomonidan muomalaga layoqatsiz deb topilgan, shuningdek, sud hukmi bilan ozodlikdan mahrum etish joylarida saqlanayotgan fuqarolar saylash huquqiga ega emas. Chunki, muomalaga layoqatsizlar aqliy tomondan ojiz, ongsiz kishilar bo'lib, ular o'z xatti-harakatining oqibatini anglay olmaydi, tushunmaydi. Ozodlikdan mahrum qilish joylarida saqlanayotganlarning saylash huquqi ma'lum davrga cheklangan, chunki, u joylarda alohida rejimda yashashga to'g'ri keladi. Ozodlikdan mahrum qilish joylaridan ozodlikka chiqqandan so'ng, ular yana saylash huquqiga ega bo'ladi.

Fuqarolarning saylanish huquqiga ega bo'lishi uchun ham ayrim shartlar, chegaralar o'rnatiladi:

- sud tomonidan muomalaga layoqatsiz deb topilgan, shuningdek sud hukmi bilan ozodlikdan mahrum qilish joylarida saqlanayotganlar saylash huquqiga ega bo'lmaganidek, saylanish huquqiga ham ega emas;

- saylash huquqiga ega bo'lish uchun yosh chegarasi ham yuqoriroq o'rnatiladi. Masalan, O'zbekistonda Prezident bo'lib saylanish uchun 35 yoshga, Oliy Majlisga saylanish uchun

25 yoshga, mahalliy vakillik organlariga saylanish uchun 21 yoshga to'lgan bo'lish kerak. Xuddi shuningdek, saylanish huquqiga ega bo'lish uchun boshqa talablar ham o'rnatiladi. Masalan, mamlakat hududida ma'lum yil yashagan bo'lishi, til bilishi va hokazo. Bu masalalarga keyingi mavzularda kengroq to'xtalinadi.

O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining saylov huquqida qo'llaniladigan shartlar, chegaralar boshqa demokratik mamlakatlarning qonunlarida ham belgilangan.

Fuqarolar saylov huquqlarini amalga oshirish jarayonida faqat saylash va saylanish huquqidangina emas, boshqa huquqlardan ham foydalanadi. Masalan, nomzod ko'rsatish, saylov komissiyalari tarkibida ishtirok etish, nomzodlar to'g'risida ma'lumotlar olish, kuzatuvchilar tarkibida ishtirok etish va boshqalar.

Fuqarolarning saylov huquqlari qo'shimcha ravishda "Fuqarolar saylov huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi Qonun¹ bilan ta'minlanadi. Bunday maxsus qonunning borligi mamlakatimizda fuqarolarning saylov huquqlari himoyasiga alohida e'tibor qaratilganligini ko'rsatadi.

Fuqarolarning saylov huquqlarini amalga oshirishiga turli yo'llar bilan to'sqinlik qilganlik uchun javobgarlik mavjudligi saylov to'g'risidagi qonunlarda belgilab qo'yilgan.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksida saylov qonunlarini buzganlik uchun alohida moddalarda jinoiy javobgarlik belgilangan. Jinoyat kodeksining 146–147-moddalarida fuqarolar saylov huquqlarining har qanday buzilishiga olib keluvchi holatlar uchun jinoiy javobgarlik belgilangan.

Saylovlar ma'lum prinsiplarda o'tkazilib, ular demokratik talablarga, xalqaro hujjat normalariga mos bo'ladi.

Konstitutsiyada saylov umumiy, teng va to'g'ridan to'g'ri saylov huquqi asosida yashirin ovoz berish yo'li bilan o'tkazilishi, har bir saylovchi bitta ovozga ega ekanligi, ovoz berishda fuqaro o'z xohish-irodasini erkin bildirishi ko'rsatib qo'yilgan (117-modda).

Ana shular saylov huquqining asosiy prinsiplari bo'lib, saylov to'g'risidagi qonunlarda har biri alohida moddalarda berilgan.

¹ Qarang: O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi faoliyatini tartibga soluvchi qonun hujjatlari to'plami. – T.: 2007. – 72–73-betlar.

Umumiy saylov prinsipi – mamlakatdagi barcha fuqarolarga kimligidan qat'i nazar (ya'ni, millati, dini, irqi, jinsi, ijtimoiy kelib chiqishi, partiyaviyligidan qat'i nazar), saylov huquqidan foydalanish imkoniyatini beradi. Umumiy saylov huquqi yosh chegarasining bo'lishi, sud yo'li bilan saylov huquqidan cheklash mumkinligiga yo'l qo'yadi. Boshqacha har qanday cheklashlar umumiy saylov huquqi prinsiplariga ziddir.

Teng saylov huquqi prinsipi – har bir saylovchining bir ovozga ega ekanligi, fuqarolar faqat bir saylov uchastkasida ro'yxatga olinib, ovoz berishda ishtirok etishi, saylovda ishtirok etuvchi partiyalarga bir xil imkoniyatlar yaratilganligini bildiradi.

To'g'ridan-to'g'ri saylov huquqi – har bir fuqaro mahalliy vakillik organlari, Oliy Majlisning Qonunchilik palatasiga deputatlarni, shuningdek, Prezidentni saylashda bevosita o'zi shaxsan ovoz berish orqali saylovda ishtirok etishini bildiradi. To'g'ridan-to'g'ri saylov orqali fuqarolar yashab turgan joylarining o'zida ovoz beradi va ularning bergan ovozi deputatlar, Prezident saylanishiga ta'sir ko'rsatadi.

Yashirin ovoz berish – bunda fuqarolarning ovoz berishiga hech kim ta'sir qila olmaydi. Fuqarolar hech kimning ta'sirisiz ovoz bersagina o'zi xohlagancha ovoz berishi mumkin bo'ladi. Yashirin ovoz berishda ovoz berish natijasi ham ma'lum bo'lmaydi, shuning uchun fuqarolar qo'rqmasdan, ikkilanmasdan, shubhalanmasdan o'zi xohlagan nomzodga ovoz beradi.

Saylovda ishtirok etishning erkinligi – fuqarolar saylovlarning hamma jarayonlarida, shuningdek, ovoz berishda ham erkin ishtirok etishini bildiradi. Ularning saylov jarayonlarida ishtirok etishga to'sqinlik qilinmaydi, ishtirok etishga, ovoz berishga ham majbur qilinmaydi.

Fuqarolar ovoz berishda ixtiyoriy ravishda ishtirok etib, xohlagan nomzodga ovoz beradi yoki umuman ishtirok etmaydi. Buning uchun ular majburlanmaydi, hech qanday tazyiqlarga uchramaydi, quvg'in qilinmaydi. Faqat fuqarolar o'z siyosiy qarashlari, ongi, madaniyatiga qarab ovoz berishda ishtirok etish yoki etmaslik masalasini o'zi hal qiladi. Ovoz berishga majburlash ham, to'sqinlik qilish ham javobgarlikni keltirib chiqaradi.